

کتابشناسی

محقق خوانساری

علی اکبر زمانی نژاد

مقدمه:

همچنین به جهت نیاز به کتاب‌هایی چون جغرافیای خوانسار، شرح حال و کتابشناسی و نسخه‌شناسی آثار آقا حسین و آقا جمال و آقارضی و دیگر علما و دانشمندان خوانسار، چندین مجلد کتاب به همت دبیرخانه، تألیف و چاپ شد. و نیز مقدمات نشر چندین مجله ویژه این بزرگداشت فراهم شد. روشن است که شناسایی و تصحیح و احیای همه این آثار، و تألیف و نشر چندین اثر، کاری است سترگ، که در مدتی حدود دو سال انجام شده است.

الف) آثار آقا حسین خوانساری - رحمه الله - که به همت کنگره مربوط به طبع رسیده و یا می‌رسد:

۱. حاشیه الشفاء.
۲. حاشیه شرح الاشارات.
۳. مقدمة الواجب.
۴. شبهة الطفرة.
۵. دفع شبهة الدور.
۶. رد حاشية التشكيك.
۷. رد رسالة الفضل اليزدي.
۸. رسالة في الإجماع.
۹. الحسن والقبح.
۱۰. رسالة في نفی الاولوية.
۱۱. رسالة في علم الباری.
۱۲. حاشية حرازتان.

بزرگداشت‌ها، کنگره‌ها، سده‌ها و هزاره‌هایی که برای شخصیت‌ها برگزار می‌شود، فوائد و پی‌آمدهای گوناگونی دارد که هر کدام در خور اهمیت است، و بررسی آنها در این مختصر میسر نیست. آنچه در این مقدمه به آن اشاره می‌شود، سیر کار در نمونه‌ای از این بزرگداشت‌هاست.

در سال ۱۳۷۶ ش. بنا شد که به مناسبت چهارصدمین سال درگذشت فقیه محقق و فیلسوف فرزانه آقا حسین خوانساری (م. ۱۰۹۸/۱۰۹۹ ق.) کنگره‌ای برپا شود. در شهریور همان سال، دبیرخانه کنگره محقق خوانساری در قم شروع به کار کرد؛ اگرچه مقدمات کار احیای آثاری که بعداً به آنها اشاره می‌شود یک سال قبل از شروع کار دبیرخانه شروع شده بود. با تبعی و وسیع در فهارس نسخه‌های خطی و کتاب‌های تذکره و سرگذشت و کتابشناسی، صدها رساله و کتاب از آثار آقا حسین خوانساری و آقا جمال خوانساری (م. ۱۱۲۲ ق.) و آقارضی خوانساری (م. ۱۱۱۳ ق.) و دیگر دانشمندان خوانساری شناسایی شد و تعداد زیادی از این آثار که نسخ آنها موجود بود، به همت محققانی که دعوت دبیرخانه کنگره را پذیرفته بودند، تحقیق شد و اکنون به چاپ رسیده است. به منظور اینکه استفاده کامل از رساله‌های آقا حسین و آقا جمال میسر باشد، بنا شد رساله‌های دیگر عالمانی را که ارتباط تنگاتنگی با آن رساله‌ها دارد نیز همراه با رسائل آقا حسین و آقا جمال منتشر شود.

۱۳. حاشیه المطول .
 ۱۴. شبهة الاستلزام (۱) ؛
 ۱۵. شبهة الاستلزام (۲) ؛
 ۱۶. شبهة الاستلزام (۳) .
 ۱۷. حاشیه شرح المطالع .
 ۱۸. قابلية الجسم الى غير النهاية .
 ۱۹. اکثر اهل البلد ...
 ۲۰. هیوط حجر .
 ۲۱. حاشیه علی میزان الکفین .
 ۲۲. سؤال مشهور .
 ۲۳. منشآت . (بیش از ۳۰ عنوان)
 ۲۴. اجازات و وقفنامه ها و ...
- ج) آثار آقارضی خوانساری و نواده او - رحمهما الله - که توسط کنگره به چاپ رسیده است :
۱. مائده سماویه .
  ۲. شرح حدیث بیضه .
  ۳. رساله نیت صادق .
  ۴. شرح حدیث حماد . (آداب نماز)
  ۵. سؤال و جواب .
  ۶. رساله فی الظرف .
  ۷. رساله فی الکلی .

ب) آثار آقا جمال خوانساری - رحمه الله - که از سوی کنگره

مربوط به چاپ رسیده و یا می رسد :

د) کتاب و رساله هایی از دیگر علما که مرتبط با رساله های

آقا حسین و آقا جمال است :

۱. قسم من الشرح التجريد .
۲. قسم من الحاشية الخفية .
۳. حاشية التشكيك للسبزواری .
۴. اشتراك لفظي وجود ملا رجبعلي .
۵. شبهة الاستلزام للسبزواری .
۶. افادات الفاضل اليزدي .
۷. حاشية التشكيك للنائيني .
۸. رد دفع شبهة الدور لليزدي .
۹. مقدمة الواجب للسبزواری .
۱۰. مقدمة الواجب للبحراني .
۱۱. میزان الكفتين للسبزواری .

آنچه گذشت گزارشی بود خلاصه از احیای آثار آقا حسین و آقا جمال و آقارضی خوانساری، و بعضی از رساله های دیگر عالمان که مربوط با رسائل آن بزرگواران است. اما معرفی تفصیلی و کتابشناسی آثار آقا حسین و آقا جمال و آقارضی خوانساری به نگارنده سپرده شد که اینک با تتبع در تمام فهارس نسخه های خطی کتابخانه ها و کتب شرح حال و تراجم و کتابشناسی به معرفی تک تک آنها می پردازیم. در این مقاله تنها اکتفا به کتابشناسی (نه نسخه شناسی) آثار آقا حسین خوانساری می شود، و نسخه شناسی آثار آقا حسین و کتابشناسی و نسخه شناسی آثار آقا جمال خوانساری و آقارضی خوانساری و دیگر علمای خوانسار در کتابی مستقل به چاپ خواهد رسید. (ان شاء الله)

۱. حاشية الشفاء .
۲. الحاشية الجمالية .
۳. ترجمة الفصول المختارة .
۴. ترجمة مفتاح الفلاح .
۵. مزار = ادعيه .
۶. شرح اخبار طينت .
۷. رساله نیت .
۸. مبدأ و معاد .
۹. رساله نماز جمعه .
۱۰. رساله ای در نماز .
۱۱. رساله ای در خمس .
۱۲. رساله فی التذر .
۱۳. رساله فی معنی الکراهية .
۱۴. رساله فی بیان آية العهد .
۱۵. ترجمه داستان طرمح .
۱۶. جبر و اختیار .
۱۷. رد رساله اشتراك لفظي .
۱۸. درباره قاعده الواحد .
۱۹. شرح دعای صباح .
۲۰. اختیارات الايام .
۲۱. حاشیه شرح الاشارات .
۲۲. سؤال و جواب های فقهی .
۲۳. منشآت .
۲۴. اجازات و وقفنامه ها .

آقا حسین خوانساری از دانشمندان پر تألیف قرن ۱۱ هجری است که تألیفات بسیاری - که غالباً در فلسفه و کلام و فقه است - از خود به یادگار گذاشته است، کما اینکه شاگردان زیادی از درس و بحث او استفاده کرده اند که این نیز باعث رواج افکار و رسائل آقا حسین در اقصی نقاط ایران گشته است. تقریباً و کتابخانه ای نیست (اعم از دولتی و شخصی، کوچک و بزرگ) که آثار آقا حسین خوانساری در آن کتابخانه نباشد.

تألیفات بسیار ایشان و کثرت عناوین رساله ها و حواشی که بر بسیاری از کتب نوشته است و ردیه هایی که بر علما نوشته، و یا چندین رساله که در موضوع واحدی نوشته است، همه اینها دست به دست هم داده تا در کتب تراجم و شرح حال و کتابشناسی مانند ذریعه و کشف الحجب و ... اشتباهات فاحشی رخ دهد، که با بررسی تک تک رساله های آقا حسین مشخص می شود که در کدام یک از کتب یاد شده اشتباه رخ داده است.

این مقاله در دو بخش تنظیم شده است:

بخش اول، در معرفی کتبی که استناد آنها به آقا حسین خوانساری قطعی است.

بخش دوم، در معرفی کتبی است که استناد آنها به آقا حسین خوانساری قطعاً منفی است و یا آنکه نسخه ای از آن موجود است که باید بررسی شود، و یا آنکه مشکوک است.

عناوین کتبی که مورد بررسی قرار می گیرد، در این مقاله، بیش از ۹۰ رساله و کتاب است که فهرست وار عبارتند از:

الف) رسائل و کتاب هایی که به قطع از آقا حسین خوانساری است

۱. اجازات. (بیش از ۱۰ اجازه)

۲. ترجمه صحیفه سجادیه.

۳. ترجمه قرآن.

۴. جواب سؤال مشهور.

۵. الجواهر والاعراض. (حاشیه حزازتان)

۶. حاشیه بر تهذیب الأحکام.

۷. حاشیه بر حاشیه تشکیک سبزواری.

۸. حاشیه بر حاشیه قدیم دوانی. (۲ حاشیه دارد)

۹. حاشیه بر رساله میزان الکفتین. (دفع شبهه میزان الکفتین)

۱۰. حاشیه بر حاشیه استلزام فاضل یزدی.

۱۱. حاشیه بر شرح اشارات. (حاشیه بر اشارات، حاشیه بر شرح اشارات، حاشیه بر محاکمات، حاشیه بر حاشیه باغنوی)

۱۲. حاشیه بر شرح مطالع.

۱۳. حاشیه بر شفا.

۱۴. حاشیه بر مطول.

۱۵. حسن و قبح. (جبر و اختیار)

۱۶. دفع شبهه ایمان و کفر.

۱۷. دفع شبهه دور.

۱۸. دیوان.

۱۹. الرد علی الشیروانی.

۲۰. رساله در علم باری تعالی. (علم الواجب تعالی)

۲۱. رساله در نفی اولویت.

۲۲-۲۴. شبهه استلزام. (۳ رساله مستقلاً)

۲۵. شبهه طفره. (رساله در زاویه)

۲۶. شک و حل = الجزء الذی لا یتجزأ، قابلیة الجسم للقسمة.

۲۷. شک و حل = شبهه هبوط حجر، سقوط آزاد اجسام.

۲۸. شک و حل = شبهه اجتماع ظن و یقین در اکثر اهل بلد که مسلم باشد.

۲۹. مشارق الشموس فی شرح الدروس.

۳۰. مقدمه مطالع الانوار و تقریظ بر آن کتاب.

۳۱. مقدمه واجب، نفی وجوب مقدمه الواجب.

۳۲-۶۰. منشآت آقا حسین. نزدیک به ۳۰ عنوان از منشآت،

فهرست وار معرفی شده است.

ب) رسائلی که منسوب به آقا حسین است و یا اینکه قطعاً از آقا حسین نیست:

۶۱. اجوبة المسائل الفقهية وغيرها.

۶۲. اخلاق.

۶۳. تفسیر سوره فاتحه.

۶۴. تقریظ بر کتاب مفتاح الفتح والنجاح.

۶۵. جواب از شبهه ارتفاع شمس.

۶۶. حاشیه بر ذخیره المعاد.

۶۷. حاشیه بر شرح لمعه.

۶۸. حاشیه بر شرح مختصر الاصول عضدی.

۶۹. حاشیه بر کافی ابن حاجب.

۷۰. حاشیه بر کشکول شیخ بهائی.

۷۱. حاشیه بر معالم.

۷۲. حاشیه فی مسألة ذاتية الأوسط.

۷۳. رساله اجماع.

۷۴. رساله استصحاب.

۷۵. رساله کلی.

۷۶. رساله‌ای در ارض مملوکه .

۷۷. رساله‌ای در اوزان و مقادیر .

۷۸. رساله‌ای در توحید .

۷۹. رساله‌ای در حیات اموات .

۸۰. رساله‌ای در خمس .

۸۱. رساله امتناع احد التقيضين ووجوب الآخر .

۸۲. رساله فی تاریخ وفيات العلماء .

۸۳. رساله‌های متفرقه . (شبهات گوناگون و جواب آنها)

۸۴. شرح هیئت فارسی قوشچی .

۸۵. شبهة جذر اصم .

۸۶. کلتوم نه = عقائد النساء .

۸۷. معالم الفقه .

۸۸. منهج السالكين ووسيلة نجاة الهالكين .

۸۹. مائده سلیمانیة .

۹۰. ترجمه کتاب نهج الحق .

۹۱. حاشیه بر شرح حکمة العین .

الف) رسائلی که قطعاً از آقا حسین است :

۱. اجازات

مجازین و شاگردان آقا حسین خوانساری تا آنجا که تتبع کردیم بیش از ۶۰ نفر هستند که مفصلاً شرح حالشان را در کتاب دانشمندان خوانسار آورده ایم . شاگردانی که اجازه روایت داشته‌اند و اکنون نسخه‌های خطی آن موجود است، بیشتر از ۳ یا ۴ نفر نیستند و چندین نفر دیگر نیز اجازه روایت داشته‌اند، اما صورت اجازه‌ای از آنان باقی نمانده است . جناب آیه‌الله سید محمد علی روضاتی (دام عزه) در مجله کیهان اندیشه، ش ۸۲ (ویژه‌نامه دو محقق خوانساری) در مقاله‌ای با عنوان «اجازات روایتی دو محقق خوانساری» مفصلاً در این موضوع سخن گفته‌اند . و نیز رجوع شود به مقاله جناب آقای ابوالفضل حافظیان که در مجله علوم حدیث (ویژه کنگره محقق خوانساری) به چاپ رسیده است .

ناگفته نماند که اجازه مولی محمدتقی مجلسی (مجلسی اول) به آقا حسین خوانساری که بیش از ۲۰ صفحه است و در فریبه، ج ۱، ص ۱۶۲ و روضة نضرة، ص ۳۳۷ و ۴۰۳ به آن اشاره شده است، در آخر بحار الانوار به طبع نرسیده است و نسخه خطی از آن موجود نیست . و لکن خوشبختانه نسخه اصل آن اجازه به خط علامه مجلسی اول در کتابخانه شخصی آیه‌الله سید محمد علی روضاتی اصفهانی نگهداری می‌شود، و عکس صفحه اول و آخر این اجازه در مجله کیهان اندیشه ش ۸۲،

ص ۹۸ به چاپ رسیده است .

کسانی که از آقا حسین اجازه روایت گرفته‌اند عبارتند از :

۱. امیر ذوالفقار .

اجازه فوق در ۸ صفحه در بحار الانوار ج ۱۱۰، ص ۸۵-۹۱ به طبع رسیده است . این اجازه به سال ۱۰۶۴ ق . است و عکس نسخه خطی آن نیز در بحار به چاپ رسیده است . نسخه‌های خطی این اجازه، در کتابخانه مرکزی دانشگاه به ش ۱۹۹۷ موجود است . برای اطلاع از این اجازه رجوع کنید به : بحار الانوار و کشف الحجب، ص ۱۰، و ذریعه، ج ۱، ص ۱۸۸، و کیهان اندیشه، ش ۸۲، طبقات اعلام الشیعه (قرن ۱۲) ص ۲۵۷ .

۲. میرزا محمد باقر بن میر علی رضا پیشنماز حسینی عاملی اصفهانی، متوفای ۱۱۲۳ ق . تاریخ این اجازه، سال ۱۰۸۸ ق .

است . مجاز از علامه مجلسی و شیخ حر عاملی نیز اجازه روایت دارد . رجوع شود به : مکارم الآثار، ج ۵، ش ۱۱۳۴ و نیز کواکب مشرّه، ص ۸۶ و وقایع السنین . اصل این اجازه در نزد استاد جناب آیه‌الله روضاتی اصفهانی موجود است و عکس اجازه در مجله کیهان اندیشه ش ۸۲، ص ۱۰۰ به چاپ رسیده است .

در ضمن معرفی «فهرست نسخه‌های عکسی» از کتابخانه محقق طباطبایی (سید عبدالعزیز طباطبایی) ج ۳ (بخش فارسی) ص ۱۴۵۹، مجموعه خطی به ش ۱۱۵ معرفی شده است که رساله سوم این مجموعه را چنین معرفی کرده است :

۳. اجازه روایت صحیفه کامله سجادیه، حاج آقا حسین

خوانساری (م. ۱۰۹۹ ق .) به سید محمد باقر بن سید علی

رضا (وفات ۱۱۲۳ ق .) به خط مبارک مجیز در جمادی

الآخره ۱۰۸۸ ق .

عکس آن اجازه همراه با اجازات شیخ حر عاملی و علامه مجلسی به همین مجاز در کتابخانه مرحوم آیه‌الله سید عبدالعزیز طباطبایی موجود است .

۳. شیخ حر عاملی صاحب کتاب وسائل الشیعه، متوفای ۱۱۰۴ ق .

اجازه فوق به خط مرحوم آیه‌الله حاج میرزا زین العابدین موسوی، پدر صاحب روضات الجنات است . عکس اجازه در مجله کیهان اندیشه، ش ۸۲، ص ۱۰۱ به چاپ رسیده است . و نیز رجوع شود به مقاله جناب آقای حافظیان در مجله علوم حدیث (ویژه کنگره محقق خوانساری) .

۴. مولانا محمد قاسم الجبلی (گیلانی).

از مجاز اطلاعی در کتب تراجم نیامده است، و لکن نسخه خطی از کتاب من لایحضره الفقیه به خط مجیز در کتابخانه حضرت آیه الله گلبایگانی نگهداری می شود. و اجازه آقا حسین نیز در آخر همان نسخه فقیه است. در ابتدای نسخه نیز اجازه ای از یکی از فرزندان مرحوم آخوند مولانا حسنعلی بن مولانا عبدالله شوشتری اصفهانی است، که برای مجاز نوشته است.

۵. مولانا لطف الله شیرازی.

این اجازه به تاریخ ۱۰۹۷ ق. است. ابتدای نسخه: «الحمد لله الذی لایبلغ حریم کنه ...»

نسخه ای از آن به دست نیامد. رجوع شود به: ذریعه، ج ۱، ص ۱۸۸، و نیز کواکب منتشره، ص ۶۲۶.

۶. خواجه محمد.

تاریخ اجازه به سال ۱۰۶۴ ق. است که به خط خوانساری در پایان کتاب الصلاة از کتاب تهذیب الاحکام نوشته است. برای اطلاع بیشتر رجوع شود به: ذریعه، ج ۱، ص ۱۸۸ و روضة نضرة، ص ۵۱۵.

۷. سید نعمه الله جزائری، متوفای ۱۱۱۲ ق.

برای اطلاع بیشتر رجوع کنید به کتاب تابعه فقه و حدیث، ص ۱۷۲-۱۷۵، و نیز به کتاب اجازه کبیره از آقا سید عبدالله

۸. محمد حسین مازندرانی.

در ذریعه، ج ۱، ص ۱۸۸ و کواکب منتشره، ص ۲۲۱، اجازه روایتی از آقا حسین به محمد حسین مازندرانی چنین نسبت می دهد: «اجازه المحقق آقا حسین ... للمولی محمد حسین المازندرانی، متوسطة تاریخها ۱۰۸۹، اولها: یا ذا اللطف والجمال» ذریعه ۱، ص ۱۸۸، و در کواکب می نویسد: «ورایت اجازه المحقق ...».

نسخه خطی این اجازه در کتابخانه مرکزی دانشگاه، ضمن مجموعه خطی ش ۳۸۹۴ و فیلم آن به ش ۷۳۸۷ موجود است. با ملاحظه و استنساخ اجازه، مشخص شد که این اجازه آقا جمال خوانساری است به مولی محمد حسین مازندرانی.

علما و دانشمندان دیگری هم هستند که اجازه روایت گرفته اند. رجوع شود به: دانشمندان خوانسار؛ روضات الجنات؛ و مجله کیهان اندیشه (ویژه دو محقق) و مجله علوم حدیث (ویژه کنمگروه محقق خوانساری).

۲. ترجمه صحیفه سجاده

شیخ حر عاملی (م. ۱۱۰۴ ق.) در اصل الاصل، ج ۲، ص ۱۰۱، و افسندی در ریاض العلماء، ج ۲، ص ۵۸ کتابی به

عنوان «ترجمه الصحیفه» از تألیفات آقا حسین خوانساری شمرده اند، و به تبع اینها کنتوری در کشف المحجّب، ص ۱۱۶ کتابی را به عنوان «ترجمه الصحیفه الکامله السجادية» و در ص ۳۴۲ به عنوان «شرح الصحیفه بالفارسیه» از آقا حسین خوانساری دانسته است. لیکن کنتوری در اینجا اشتباه کرده است، چون در هر دو جایی که این کتاب را معرفی کرده است، تصریح دارد که فوت آقا حسین خوانساری در ۱۱۳۱ ق. است؛ بنگرید: «شرح الصحیفه بالفارسیه للحسین ... الخوانساری المتوفی سنه ۱۱۳۱» کشف المحجّب ص ۳۴۲؛ و نیز «ترجمه الصحیفه الکامله ... للمولی الاجل الحسین ... الخوانساری المتوفی احد وثلاثین و مائة والالف» کشف المحجّب ص ۱۱۶.

اما آغا بزرگ تهرانی در هر دو جا درست معرفی کرده است: «ترجمه الصحیفه السجادية للمحقق آقا حسین ... ذکرة فی ریاض العلماء بعنوان الترجمة» ذریعه، ج ۴، ص ۱۱۲، و نیز «شرح الصحیفه فارسی، للمحقق الآغا حسین ...» ذریعه ج ۱۳، ص ۳۵۰.

با فحص و تتبعی که در فهرس نسخه های خطی صورت پذیرفت، هیچ اثری از این ترجمه نیافتیم.

۳. ترجمه قرآن

شیخ حر عاملی در اصل الاصل، ج ۲، ص ۱۰۱ این کتاب را به عنوان «ترجمه القرآن الکریم» از آقا حسین خوانساری دانسته است. و لکن صاحب ریاض بعد از آنکه کلمات شیخ حر را آورده است، در اعتراض به نسبت دادن ترجمه قرآن نوشته است: «واقول: ترجمه القرآن مما لم اسمع به منه (قدس سره) ولا من اولاده ولم یکتبهالی ولده فی جملة مؤلفاته، فهی سهو من هذا الشیخ». ریاض العلماء، ج ۳، ص ۵۸.

و کنتوری در کشف المحجّب، ص ۱۱۹ آورده است: «ترجمه القرآن بالفارسیه للمولی الاجل الحسین ... الخوانساری المتوفی ۱۱۳۱، اوله: بنام خداوند بخشاینده مهربان، ستایش مر خدایی را که پروردگار عالمیان است». کنتوری نیز در اینجا وفات آقا حسین را ۱۱۳۱ ق. دانسته که اشتباه است.

شیخ آغا بزرگ تهرانی نیز درباره این ترجمه مفصلاً بحث و اثبات کرده است که حرف شیخ حر عاملی مقدم است بر حرف صاحب ریاض:

ترجمة القرآن للمحقق آقا حسين ... الخوانساری المتوفى ۱۰۹۹ ذكروه في امل الأمل لكن انكر عليه صاحب الرياض و قال: أتى سألت المحقق نفسه عن تصانيفه وكذلك سألت ولده آقا جمال عن تصانيف أبيه فلم يذكر واحد منهما ترجمة القرآن فيما ذكر من التصانيف له. اقول: شهادة صاحب امل الأمل بالاثبات مقدم على صاحب الرياض بعدم ذكرهما له، إذ لعلهما نسيا ذكره، لكن صاحب الأمل رآه. وفي فهرس مدرسة سبها سالار الجديدة ذكر أن هذه الترجمة بالفارسية طبعت بالهند. ذريعة، ج ۴، ص ۱۲۶، و نیز رجوع شود به: ذريعة، ج ۴، ص ۲۷۲.

در سخن اخیر ذریعه نیز تامل است، چرا که آن ترجمه قرآنی که در هند طبع شده است ترجمه قرآن آقا جمال است و بحث ما درباره ترجمه قرآن آقا حسین است. و آنکه آیا آن ترجمه قرآن که در هند به سال ۱۸۶۷ میلادی طبع هجری شده و به اهتمام ملک الکتاب به طبع رسیده است آیا از آقا جمال خوانساری متوفای (۱۱۲۲ق) است یا آنکه از نوادگان اوست. باید در کتابشناسی آقا جمال بحث شود. این ترجمه قرآن آقا حسین خوانساری نیز در فهرس نسخه های خطی معرفی نشده است. و نمایانگر این است که نسخه ای از این ترجمه در دست نیست.

۴. جواب سؤال مشهور

نسخه خطی که مجموعه رسائل آقا حسین خوانساری در آن می باشد، در کتابخانه مسجد اعظم قم به ش ۲۴۸۳ نگهداری می شود و این نسخه تماماً توسط شاگرد آقا حسین به نام بهاءالدین محمد بن علی نقی طغانی استنساخ شده است. در میان این رساله ها یک صفحه خطی با عنوان (جواب سؤال مشهور) است و در پایان شاگرد خوانساری تصریح می کند که: «من استاذنا آقا حسین ادام الله ظلّه العالی».

این رساله آغازش چنین است: «وهو انه اذا لزم من وجود الاثنین وجود ثالث هو معروض وصف الاثنینیة و ...».

در هیچ منبعی از کتب تراجم و کتابشناسی از این جواب سؤال مشهور نامی به میان نیامده است، و نسخه منحصر به فرد این سؤال و جواب در کتابخانه مسجد اعظم قم به ش ۲۴۸۳ نگهداری می شود. فهرست کتابخانه مسجد اعظم، ص ۵۶۰.

۵. الجواهر والأعراض (حاشیه حرازتان)

کتبوری در کتاب کشف الحجب ص ۲۵۵ چنین رساله ای را به آقا حسین خوانساری نسبت می دهد: «رسالة فی الجواهر والأعراض» و به تبع او در ذریعه ج ۵، ص ۲۸۶ این رساله از محقق

خوانساری دانسته شده است. با این تفاوت که کتوری فوت آقا حسین را (۱۱۳۱ق) ذکر کرده که غلط است و شیخ آقا بزرگ او را متوفای (۱۰۹۸ق) نوشته است.

و سید محسن امین نیز در اعیان الشیعه ج ۶، ص ۱۴۹ نیز کتاب الجواهر والأعراض را از آقا حسین دانسته است.

در کتب تراجم و رجال دست اول، مثل جامع الرواة و امل الأمل و ریاض العلماء و ... چنین رساله ای را به آقا حسین نسبت نداده اند، و به احتمال قوی رساله ای مستقل از آقا حسین نمی باشد، بلکه قسمتی از حواشی آقا حسین بر کتاب حاشیه قدیم دوانی و ... است. مؤید این احتمال این است که قسمتی از حاشیه آقا حسین بر مبحث جواهر از شرح جدید تجرید مستقلاً همراه با رساله مقدمه واجب خوانساری در سال ۱۳۱۶ق. با رساله اجتماع امر و نهی سید محمد کاظم یزدی به طبع رسیده است، و در ابتدای آن نوشته شده: «متعلقة بابتداء مبحث الجواهر من الشرح الجديد للتجريد مكتوبة على الحاشية المنقولة عن الشارح المشهورة بحاشية الحرازتان». این حاشیه در صفحات ۲۱۹ و ۲۲۰ آن کتاب حجری آمده است. این حاشیه حرازتان که حاشیه بر حاشیه دوانی بر شرح تجرید است، همراه با سایر رساله های آقا حسین در کتاب «الرسائل» از صفحات ۳۳۹ تا ۳۴۴ توسط کنگره محقق خوانساری به طبع رسیده است.

۶. حاشیه بر تهذیب الاحکام

در کتب تراجم و شرح حال و کتابشناسی قدما چنین حاشیه ای از آقا حسین خوانساری نام برده نشده است. از این رو در ذریعه و کشف الحجب و اعیان الشیعه و ... نیز این حاشیه معرفی نشده است. و لکن نسخه ای از تهذیب در کتابخانه امیرالمؤمنین (ع) در نجف اشرف موجود است که حواشی آقا حسین خوانساری را داراست. مرحوم سید عبدالعزیز طباطبایی در فهرست آن کتابخانه وصف این حاشیه را چنین نقل می کند:

تهذیب الاحکام شیخ الطائفة ... و علی النسخة بلاغات و حواش ... و علی حواشی آقا حسین مد ظلّه العالی و اظنه الخوانساری، و علی کله فالنسخة مصححة و مقرؤة علی العلمین المجلسی و آقا حسین الخوانساری، و علیها بلاغات مختلفة المخطوط ... رقم ۵۷۶. نسخه الی آخر کتاب الصلاة ... بخط میرزا جان بن محمدرضا القهبائی

فرغ منها ۱۵ ربیع الاول سنه ۱۰۷۲ (فهرست مکتبه امیرالمؤمنین).

این فهرست خطی است و امید است که در آینده نزدیک به زیور طبع آراسته شود.

۷. حاشیه بر حاشیه تشکیک

افندی می نویسد: «وله... ورسالة فی التشکیک حسنة الفوائد». ریاض العلماء، ج ۲، ص ۵۹. و به تبع ریاض در ذریعه، ج ۱۱، ص ۱۴۸ معرفی شده که: «رسالة فی التشکیک حسنة الفوائد للمحقق الآقا حسین».

رسالة تشکیک آقا حسین خوانساری در واقع حاشیه بر حاشیه سبزواری بر حاشیه قدیم دوانی بر شرح جدید تجرید است. دوانی در حاشیه قدیم خود بر شرح تجرید قوشجی فصل مشبعی در مبحث تشکیک دارد، سپس محقق سبزواری بر این حاشیه قدیم دوانی حاشیه ای نوشته است. پس از آن آقا حسین خوانساری بر حاشیه سبزواری حاشیه نوشته است و این ۳ حاشیه درباره تشکیک در کتاب «الرسائل» از صفحه ۱۸۱ تا ۲۶۵ درج شده است و توسط کنگره به طبع رسیده است.

ناگفته نماند که مولی رفیعا نائینی (رفیع الدین محمد الحسینی النائینی، متوفای ۱۰۸۲ ق.) رساله ای مستقل درباره تشکیک دارد که در سنه ۱۰۵۳ ق. به اتمام رسانده است و نسخه های فراوانی دارد و عمدتاً نسخه های تشکیک نائینی همراه با نسخه های خطی تشکیک سبزواری و خوانساری است و آقا حسین خوانساری عنایت به رساله تشکیک نائینی داشته است و در مواردی نسخه های تشکیک نائینی را تصحیح کرده است؛ مثل نسخه خطی مدرسه عالی شهید مطهری که به ۱۸/ ۱۳۷۴ که در سال ۱۰۹۳ ق. استنساخ شده است. در حواشی این نسخه با خط آقا حسین نوشته شده که «هذه الرسالة من مؤلفات السيد الفاضل النائینی علیه الرحمة».

لذا رساله تشکیک نائینی همراه با رسائل آقا حسین خوانساری در کتاب (الرسائل) صفحه ۳۴۵ الی ۳۵۳ به طبع رسیده است.

۸. حاشیه بر حاشیه قدیم دوانی

اردبیلی در جامع الرواة، ج ۱، ص ۲۳۵ می نویسد: «و حاشیه علی حاشیه القديمة للفاضل الدوانی علی الشرح الجديد للتجرید».

ولکن صاحب ریاض العلماء، دو حاشیه از آقا حسین بر حاشیه دوانی ذکر می کند: «و حاشیه علی الحاشیه القديمة الجلالیه علی الشرح الجديد للتجرید و متعلقاتها، وهی من

أحسن الحواشی وأفیدها وأدقها، وله حاشیه اخرى جدیدة علیها أيضاً لم یتمها وهی علی أوائلها وبعض مواضعها بمقدار جزوین». ریاض العلماء، ج ۲، ص ۵۹، و نیز صاحب ریاض در تعلیقه امل الأمل ص ۱۴۰ نوشته است: «و حاشیه الحاشیه القديمة الجلالیه مع المتعلقات، و حاشیه اخرى علیه لم یتم».

و صاحب روضات می نویسد: «وحاشیتان علی الحاشیه القديمة الجلالیه لم یتم احدهما». روضات الجنات ج ۲، ص ۳۵۵.

شیخ آقا بزرگ تهرانی در ذریعه ج ۶، ص ۶۸ خلاصه اطلاعات فوق را ذکر کرده است و از حاشیه اول آقا حسین بر حاشیه قدیم دو نسخه خطی معرفی کرده است، و نیز در کشف الحجب ص ۱۷۴ این حاشیه معرفی شده است.

در ذریعه ج ۶، ص ۱۱۴ عبارتی است بدین نحو: «الشرح الجديد للتجرید... القوشجی المتوفی ۸۷۹... الحاشیه علیه و علی الحواشی القديمة والجديدة الدوانیه، و غیرها علیه للمحقق الآقا حسین... الخوانساری المتوفی ۱۰۹۹ نسخه کتابتها فی ۱۱۰۰ فی خزانه الصدر، اولها، قوله لا یبعد ان یقال فی ترك الموصوف ایماء لطیف...».

نسخه های خطی فراوانی از حاشیه بر حاشیه قدیم دوانی در کتابخانه ها هست و عکس ۱۰ نسخه خطی آن نیز در دبیرخانه کنگره موجود است. با فحوصی که صورت گرفت اکثر نسخه های موجود، همان حاشیه اول آقا حسین است بر حاشیه قدیم دوانی. در بعضی از نسخه ها حواشی زائد بر حواشی اول دارد که بیش از ۲۰ برگ نیست، و مؤید صاحب ریاض است که می گفت حاشیه دوم آقا حسین فقط بر اوائل حاشیه قدیم است و بیشتر از دو جزء (به اصطلاح قدیم) نیست. و در نشریه نسخه های خطی دانشگاه، ج ۳، ص ۴۲۰-۴۱۹ از نسخه های خطی لغتنامه دهخدا (۲) ش ۲۲۵ و ۲۲۶ شعبان ۱۰۸۹، با حواشی (منه) و در صفحه ۴ آمده: «حاشیه جدید آقا حسین خوانساری بر جاشیه ملا جلال دوانی و رد اعتراضات میرزا ابراهیم شیرازی پسر آخوند ملاصدرای حکیم».

۹. حاشیه بر رساله میزان الکفتین = دفع شبهه میزان الکفتین

محقق سبزواری رساله ای دارد درباره شبهه میزان الکفتین. شبهه را این گونه مطرح می کند که اگر در کفه ای از ترازو، چیز سنگین قرار گیرد آن کفه پایین می رود، و کفه دیگر بالا می رود،

سپس اگر آن شیء سنگین را از کفه ترازو برداریم، چرا آن کفه پایین رفته بالا می آید و آن کفه بالا رفته پایین می آید، تا اینکه مساوی شود نسبت هر دو کفه با زمین.

سبزواری از این شبهه جواب داده است. و لکن آقا حسین خوانساری این شبهه و جواب سبزواری را آورده سپس خودش مفصلاً جواب داده است، و جواب سبزواری را رد کرده و فرموده است که با جواب سبزواری مشکل حل نمی شود، بلکه اشکال هنوز بر جای خود باقی است.

رسالة این چنین آغاز می شود:

إذا كان ميزان معتدل الكفتين ثم وضع في إحدى الكفتين شيء ثقيل فلا محالة تنخفض تلك الكفة وترفع الأخرى ثم إذا رفع ذلك الشيء الثقيل عن الكفة ارتفعت وانخفضت الأخرى إلى أن تعادل نسبتها إلى الأرض ...

خوانساری ۳ صفحه و زیری از مطالب سبزواری را نقل می کند، سپس می نویسد:

انتهی کلامه، أقول هذا الوجه مع أنه لايجري فيما اذا ... ويرد الاشكال المذكور ولايتجه هذا الجواب ... ثم أقول من رأس ليت شعري إن هذا الفاضل ماذا تخيل فإن الفهم منا لا يصل إليه فافهم.

رسالة فوق نیز در مجموعه رسائل خطی آقا حسین خوانساری موجود است و در ابتدای رساله نوشته شده است: «من افادات المولى الفاضل السبزواری». بنابراین اصل رساله به تقریر آقا حسین خوانساری است؛ اگر چه در ابتدای رساله نوشته شده است که «من افادات المولى الفاضل السبزواری». چرا که خوانساری ابتدا خواسته شبهه را مطرح کند و جواب سبزواری را بیاورد، سپس جواب خودش را به سبزواری و حل شبهه میزان الکفتین را کرده باشد.

۱۰. حاشیه بر شبهه استلزام فاضل یزدی

در کتب تراجم و کتابشناسی از این حاشیه نامی به میان نیامده است، کما اینکه در ذریعه و اعیان الشیعه و ... ذکر نشده است. اما چندین مجموعه نسخه خطی از رسائل آقا حسین موجود است که حواشی مورد بحث، در آن مجموعه ها قرار دارد.

در تمام نسخه های خطی، نوشته شده است: «من افادات المولى الفاضل الیزدی علیه الرحمة». در بعضی از نسخه ها آقا حسین خوانساری خودشان تصحیح کرده اند، و در بعض دیگر علامت بلاغ دارد که در حضور آقا حسین تصحیح شده: «بلغ قبلاً بعمون الله تعالی مع حضرته ادام الله للال افاداته». مجموعه خطی کتابخانه وزیری یزد، ش ۳۵۶۲.

فاضل یزدی رساله اش را چنین شروع می کند:

کل شیء لا يستلزم وجوده رفع عدمه السابق فهو قديم، اذ لو كان حادثاً كان وجوده مسبوقاً بعدمه، فكان مستلزماً لرفع عدمه السابق، هذا خلف.

ناگفته نماند که این رساله فاضل یزدی، توسط آقا حسین خوانساری به یادگار مانده است؛ زیرا آقا حسین این نظریه را قبول نداشته است و بر آن حاشیه زده است. لذا در مجموعه آثار و رسائل آقا حسین این رساله نیز به جای مانده است. بعد از آنکه خوانساری نظر فاضل یزدی را در ۵ صفحه و زیری نقل می کند می نویسد: «انتهی کلامه رفع مقامه، وفيه نظر من وجوه: احدها و ... وعاشرها».

بنابراین کل رساله فاضل یزدی و حاشیه بر آن توسط آقا حسین خوانساری تقریر یافته است. نه اینکه دو رساله مستقل باشد، بلکه یک رساله با عنوان «من افادات المولى الفاضل الیزدی علیه الرحمة» با نقد بررسی آقا حسین خوانساری.

۱۱. حاشیه بر شرح اشارات (حاشیه بر اشارات، بر شرح اشارات،

بر محاکمات، بر حاشیه باغی)

محقق خوانساری بر شرح اشارات دو کتاب دارد. اردبیلی در جامع الرواة می نویسد: «وله كتب جيدة ... حاشية على شرح الإشارات، و حاشية على حاشية الفاضل المذكور [یعنی مولی محمد باقر سبزواری] علی شرح الإشارات». جامع الرواة، ج ۱، ص ۲۳۵.

افندی نیز در ریاض العلماء تصریح می کند: «ومن تأليفاته أيضاً حاشية على شرح الاشارات و متعلقاته من الطبيعي والالهي جيدة جداً كاملة، وله حاشية اخرى عليه أيضاً و رد الاستاد الفاضل في حاشية عليه، ولعلها لم تتم فلاحظ». ریاض العلماء، ج ۲، ص ۵۹ و رجوع شود به تعلیقه امل الأمل، ص ۱۴۰.

و نیز صاحب روضات تصریح به دو حاشیه بر شرح اشارات می کند که یکی از آنان رد بر سبزواری است. روضات الجنات، ج ۲، ص ۳۵۵.

بنابراین آقا حسین خوانساری دو حاشیه بر شرح اشارات دارد که حاشیه دوم آقا حسین رد بر حاشیه شرح اشارات سبزواری است، و حاشیه سبزواری رد بر حاشیه اولی آقا حسین است. اما حاشیه اول خود شامل چندین کتاب است؛ به این معنا که

آقا حسین در ضمن حاشیه زدن بر شرح اشارات، بر خود اشارات نیز حاشیه زده است؛ کما اینکه بر محاکمات قطب الدین رازی نیز حاشیه زده است، و نیز بر حاشیه ملا میرزا جان باغنوی.

حاشیه اول آقا حسین، توسط جناب استاد احمد عابدی در ۱۷۵۰ صفحه تصحیح شده است که به زودی به چاپ می رسد. برای اطلاع بیشتر درباره این حواشی، رجوع شود به: مقاله جناب آقای عابدی در این مجله و نیز مقدمه مصحح در ابتدای کتاب حاشیه شرح اشارات، و نیز ذریعه، ج ۶، ص ۱۹۲، ۱۱۰ و ۱۱۱، ج ۲۰، ص ۱۳۳، ج ۱۳، ص ۹۱ و کشف المحجوب ص ۱۷۷.

نسخه ای خطی از کتاب حاشیه بر شرح اشارات، تألیف محقق سبزواری، به خط ایشان در کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ش ۸۸۰۵ نگهداری می شود که نسخه بارزنی است.

۱۲. حاشیه بر شرح مطالع

صاحب ریاض العلماء یکی از تألیفات آقا حسین را چنین معرفی می کند: «وله أيضاً حاشية على الحاشية الجلالية على تصديقات شرح المطالع ومتعلقاته، لم تتم بل ولم تخرج من المسمودة حتى ضاعت على ما سمعته منه (قدس سره) أو ان قراءة شرح الاشارات عليه وهي في اوائل مؤلفاته». ریاض العلماء، ج ۲، ص ۵۹. و این جملات در تعلیقه امل الأمل از صاحب ریاض تکرار می شود: «و حاشية على شرح المطالع متعلقاته لم تتم، كذا سمعته منه رحمه الله ولكنه ضاع». تعلیقه امل الأمل ص ۱۴۰.

عبارات صاحب ریاض بعینه در اعیان الشیعه ج ۶، ص ۱۵۰ تکرار می شود؛ کما اینکه در طبقات اعلام الشیعه (الروضة النضرة) ص ۱۶۷ آمده است.

به غیر از عبارات فوق هیچ اطلاعی در کتب تراجم و کتابشناسی از این رساله موجود نیست. بلکه چندین نسخه خطی از رسائل آقا حسین موجود است که تصریح می کند: «من افاداته دام ظله العالی» و بعضاً توسط آقا حسین خوانساری تصحیح شده است و یا با ایشان مقابله شده است: «بلغ قبالاً بعون الله تعالی مع حضرة الاستاذ ادام الله لظلال افادته».

این رساله چنین شروع می شود: «اعلم أنه قد استدل في شرح المطالع في بحث اللازم على أن اللازم ينقسم ... ثم اعترض عليه وصوبه المحشي العلامة ... وقد اجاب عن الاعتراض بعض الفضلاء المعاصرين بأن الشارح والمحشي خلطا ...». رساله فوق در حدود ۵ صفحه و زیری است و نسخه های فراوانی از آن موجود است.

۱۳. حاشیه بر شفا

اردبیلی در جامع الرواة می نویسد: «ومنها حاشية على الهيات الشفاء. و حاشية على حاشية الفاضل الكامل الرضي الذكي مولانا محمد باقر السبزواري رحمه الله تعالى على الهيات الشفا». جامع الرواة ج ۱، ص ۲۳۵.

و صاحب ریاض آورده است: «و حاشية على الهيات الشفاء وهي مما لم يراجعها اصلاً، ثم لما تعرض الاستاد الفاضل في حاشيته على الشفاء للرد عليه فيها كتب (قدس سره) ثانياً حاشية اخرى عليه، و قدره عليه رده فيها وهي من اوائل مؤلفاته». ریاض العلماء ج ۲، ص ۵۹، و نیز تعلیقه امل الأمل ص ۱۴۰.

و در روضات تصریح شده: «و حاشيتان على كتاب الشفاء يرد في واحدة منهما ايضاً على ماكتبه هو اولاً في الرد عليه». روضات الجنات، ج ۲، ص ۳۵۵.

حاشیه نخست آقا حسین بر شفا توسط فاضل محترم جناب آقای حامد الناجی اصفهانی در ۷۸۴ صفحه تصحیح شده و توسط کنگره محقق خوانساری به طبع رسید. این حاشیه عمدتاً ناظر بر ملاحظه است؛ رداً و تأییداً. در مقدمه، مصحح راجع به این کتاب سخن گفته است.

و نیز در ذریعه ج ۶، ص ۱۴۲ نوشته شده است: «و يظهر من نموذج العلوم له، ان الحاشية الاولى على الشفاء ضاعت في سفره الى الحج، ويتعرض فيها لكلمات المولى صدرا معبراً عنها يقبل». قسمت اول سخن ایشان صحیح نیست؛ چرا که این کتاب نسخه های فراوانی دارد و توسط کنگره به طبع رسیده است.

و نیز در ذریعه ج ۶، ص ۱۴۲ آمده است: «الشفاء ... الحاشية عليه للمحقق الآغا حسين ... يوجد القسم الطبيعي من هذه الحاشية في الرضوية من وقف نادرشاه في ۱۱۴۵ كما في فهرسها (ج ۱، ص ۲۹) من كتب الحكمة، اولها: قوله: الفن الاول في السماع الطبيعي ...». این حاشیه ای که با این اوصاف معرفی شد و در کتابخانه رضوی موجود است، حاشیه آقا جمال خوانساری است که بر قسمت طبیعیات شفا است، نه از آقا حسین. بحث آن در کتابشناسی آقا جمال خواهد آمد.

اما حاشیه دوم آقا حسین بر شفا که عمدتاً رد بر سبزواری است، در فهرس نسخه های خطی کتابخانه ها معرفی نشده است، و لکن خوشبختانه تنها نسخه منحصر به فرد از این حاشیه

توسط دکتر سید محمود مرعشی نجفی برای کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی (ره) خریدار شد و عکسی از آن نسخه نیز در اختیار حقیر است. برای اطلاع بیشتر از حواشی شفای آقا حسین و سبزواری رجوع شود به فریعه، ج ۶، صفحات ۱۴۱ و ۱۴۲ و ج ۱۳، ص ۱۰۴.

گفتنی است که در اعیان الشیعه ج ۶، ص ۱۵۰ برای آقا حسین سه حاشیه شفا ذکر کرده است که اشتباه است. و نیز در تاریخ ادبیات ایران، ج ۵، ص ۳۱۵ «ترجمه هیات شفا به فارسی» نسبت داده شده که اشتباه است.

۱۴. حاشیه بر مطول

در کتب تراجم و کتابشناسی چنین حاشیه ای از آقا حسین نام برده نشده است. و لکن در بین نسخه های خطی که مجموعه ای از رسائل آقا حسین خوانساری موجود است، این حاشیه بر مطول از آقا حسین خوانساری دانسته شده و معمولاً بعد از رساله مقدمه واجب خوانساری واقع شده است.

این حاشیه به این نحو شروع می شود: «قال التفتازانی فی المطول عند قول صاحب تلخیص المفتاح، صدق الخبر مطابقته للواقع و کذبہ عدمها...».

این حاشیه با مقدمه واجب و شبهات استلزام خوانساری، همراه با رساله اجتماع امر و نهی سید محمد کاظم یزدی (صاحب صروة الوثقی) در سال ۱۳۱۷ ق. در صفحات ۲۱۷ الی ۲۱۹ به طبع رسیده است.

این حاشیه مسلماً از آقا حسین خوانساری است؛ زیرا در نسخه های خطی با عبارات «منه دام ظلّه العالی» یا «منه مد ظلّه» معرفی شده است، و لکن ممکن است رساله ای مستقل نباشد و قسمت هایی از کتب کلامی و فلسفی ایشان مثل حاشیه بر حاشیه قدیم دوانی یا حاشیه بر شرح اشارات و... بوده باشد.

۱۵. حسن و قبح = جبر و اختیار

اولین بار صاحب ریاض العلماء این رساله را به آقا حسین نسبت می دهد: «... و رساله مختصره فی مسألة الجبر و الاختیار حسنة الفوائد و قد کتبتها علی شرح المختصر العضدی فی الاصول علی ذلك المبحث». ریاض العلماء، ج ۲، ص ۵۹.

تهرانی تصریح می کند که رساله حسن و قبح با رساله جبر و اختیار متفاوت است. بنگرید: «الحسن و القبح و الجبر و الاختیار للمحقق الآقا حسین... مبسوط و قد سئل ولده ان یکتب حاشیه علیه، رأیته فی مکتبة الشریعة، و هو غیر الجبر و الاختیار المختصر الذی مرّ فی ج ۵، ص ۸۱». فریعه ج ۷، ص ۱۹.

و در فریعه ج ۵، ص ۸۱ نوشته است: «الجبر و الاختیار، آقا حسین خوانساری... قال فی ریاض آنه مختصر حسن الفوائد کتبه تعلیقاً علی شرح المختصر للعضدی لهذا المبحث».

حال آنکه این دو رساله یکی است و این رساله را آقا حسین به درخواست فرزندش آقا جمال خوانساری نوشته است. وقتی که آقا جمال حاشیه بر شرح مختصر الاصول عضدی می نوشته است، از پدرش درخواست می کند به جهت اهمیت این بحث، حاشیه ای بر این مبحث بنویسد، لذا آقا جمال در حاشیه شرح مختصر الاصول می نویسد:

لما کان هذا المقام من المباحث العظيمة و المطالب المهمة و قد ضلّ فی فهم العقول و زلّ قدم الفحول، سألت والدي دام ظلّه العالی أن یکتب علی هذا الکلام حاشیه یبین فیها ما کان یفیده فی أثناء المباحث لیرجع إليها کلّ من تحیر فی هذا المطلب و سدّ علیه کلّ مذهب. فقد منّ سلمه الله علی عبده و شرّفنی بإجابة مسؤولی و إسعاف مأمولی، فکتب هذه الحاشیه... حاشیه شرح مختصر الاصول عضدی، ص ۱۵۹، خطی در کتابخانه آیه الله گلپایگانی به ش ۳۳/۲۴.

بنابراین رساله ای که توسط آقا جمال نوشته شده و ایشان از پدرش خواش کرده است، همان تعلیقه ای است که بر شرح مختصر الاصول عضدی نوشته اند. پس هر دو رساله یکی است.

رساله جبر و اختیار، یا حسن و قبح در کتاب «الرسائل» از صفحه ۲۹۵-۳۱۷ توسط کنگره به طبع رسیده است.

از این رساله نسخه ای مستقل از آقا حسین خوانساری به دست نیامد، بلکه این رساله در ضمن حاشیه شرح مختصر الاصول عضدی از تألیفات آقا جمال خوانساری است.

۱۶. دفع شبهة ایمان و کفر

صاحب ریاض می نویسد: «... وله أيضاً رسالة فی شبهات متفرقة عديدة و جواباتها منها شبهة الايمان و الکفر». ریاض العلماء، ج ۲، ص ۵۹.

در روایات الجنات نیز چنین آمده است: «... و رسائل متفرقة فی دفع بعض الشکوک و الشبهات منها: شبهة الايمان و الکفر». روایات الجنات ج ۲، ص ۳۵۵.

و در ذریعه، ج ۸، ص ۲۳۰ این رساله را به نقل از جامع الرواة ذکر می کند: «دفع شبهة الايمان والكفر للمحقق الآقا حسين ... ذکر في فهرست تصانیفه في جامع الرواة».

همانطور که ملاحظه شد در کتاب جامع الرواة اردبیلی چنین کتابی از آقا حسین ذکر نشده است؛ بلکه بعضی از رسائل مثل «رسالة شبهة الطفرة ورسالة شبهة الاستلزام وغيرها» نام برده شده است، اما اسمی از رساله شبهة ايمان و کفر نیست.

۱۷. دفع شبهة دور

در کتاب های تراجم و شرح حال، از این رساله نام برده نشده است، و لکن نسخه های خطی فراوانی از این رساله و جواب آن در بین مجموعه رسائل خطی آقا حسین خوانساری موجود است.

تکابنی می نویسد:

ملا خلیل قزوینی در دو مسأله بر خطارفته، یکی اینکه ترجیح بلامرجح جایز است ... و مسأله دوم که ملا خلیل بر آن رفته اینکه شکل اول نتیجه نمی دهد؛ زیرا مستلزم دور است، ... و دور باطل است. پس شکل اول باطل است، پس استدلال به شکل اول در هر مقامی باطل است ... .
الحاصل چون ملا خلیل این دو مسأله را اختیار نمود، اشتها در امصار یافت و چون به سمع علماء اصفهان رسید، مانند آقا حسین و اضراب و اثراب او نهایت در مقام تخطئه و انکار برآمدند، چون انکار و تشنیع ایشان به گوش ملا خلیل رسید روانه اصفهان شد ... و اتفاق افتاد که ملا خلیل به حجره ملا میرزا محمد بن حسن شیروانی وارد شد، ... ملا خلیل گفت: برای اینکه دور لازم می آید و دور باطل است، پس شکل اول باطل خواهد بود. ملا میرزا محمد شیروانی گفت که همین دلیل شما شکل اول است و مشتمل بر صغری و کبری و نتیجه ... پس دلیل تو بنا بر مذهب تو فاسد است. پس ملا خلیل صبر نکرد تا آقا حسین [از اندرون] بیرون آید، بلکه بلافاصله برخاست و بر دراز گوش سوار شد و به قزوین مراجعت کرد. قصص العلماء، ص ۲۶۴ و ۲۶۵.

محقق خوانساری رساله دفع شبهة دور را چنین آغاز می کند: «وبعد قال بعض الفضلاء المعاصرين في بيان بطلان كون خبر المجتهد خبراً عن الوجوب ... انتهى، اقول ...».

در ابتدای رساله دفع شبهة دور، کلامی از ملا خلیل قزوینی آورده سپس آن را رد کرده است. و این دفع شبهة دور نیز توسط ملا خلیل قزوینی رد شده و آقا حسین خوانساری ردیه قزوینی را

دنباله رساله اش به این نحو می آورد: «ثم ان هذا الفاضل المستدل كتب في جواب ما كتبه بهذا الكلام المشعر بالاستهزاء والسخرية ...». بعد از رد ملا خلیل قزوینی، دیگر آقا حسین جوابش را نمی دهد؛ یعنی او را قبال جواب دادن نمی بیند. بنگرید: «... انتهى كلامه رفع مقامه، وانت خبير بأن هذا الكلام، العزيز المشال المنيع المنال لما فيه من ظهور الفساد ووضوح الاختلال غير محتاج الى التعرض له بالقليل والقال، فلنختم هذا المقال».

از رساله فوق نسخه های خطی فراوانی در میان رساله های آقا حسین موجود است که بعضاً تصحیح و یا مقابله شده و یا توسط آقا حسین بر روی بعضی از جملاتش خط کشیده شده است.

۱۸. دیوان

صاحب ریاض می نویسد: «... وهو شاعر منشىء حسن الشعر والانشاء بالعربية والفارسية، وانشاءاته واسفاره مشهورة على الالسنه مسطورة في المجاميع». ریاض العلماء ج ۲، ص ۵۷.

و نیز در تعلیقه اهل الأمل ص ۱۴۰ آمده است: «... شاعر منشىء حسن الشعر والانشاء، وله شعر بالعربية والفارسية».

و در روایات الجنات ج ۲، ص ۳۵۷ می خوانیم: «ومن جملة أشعار الآقا حسين بالفارسية قوله بنقل الموثقين:

ای باد صبا طرب فزا می آیی
از طرف کدامین کف پا می آیی
از کوی که برخاسته ای راست بگو
ای گسرد به چشمم آشنا می آیی
و منها أيضاً - وهو معنی باسم خیام - قوله:

چیزی نماند در ره دین شیخ ساده را
جز گوشه ردا که کند صاف باده را
و منها - وهو باسم بشیر - قوله:

ای شیخ تو از شیب چه دیدی آخر
چون پشت دو تا شود چه می آید از آن

و نیز نصرآبادی در تذکره خود، چهار تا از رباعیات آقا حسین را ذکر می کند:

تا دست به همت رسایی نرنی
بر منت خلق پشت پایی نرنی

چون حلقه مباح در جهان چشم تهی
تا هر ساعت در سرایی نرنی

*

رباعی (ای باد صبا)

*

تا کی پی هر صورت زشتی باشی
در مذهب آب و گل کنشتی باشی
دل برنکنی ز قسالبی چند تهی
خاکت بر سر که کم ز خشتی باشی

*

مسواک چه سود زاهد پاک روان
صدر ریشه فرو برده طمع در دل و جان
از ذکسر ریایی تو هر دم تسبیح
دندان از غصه می زند بر دندان

تذکره نصرآبادی، ص ۱۵۲ و ۱۵۳

و نیز رجوع شود به کتاب های تذکره ریاض العارفین،
ص ۳۰۸؛ آتشکده آذر، ص ۲۱۲ و ۶۱؛ تذکره القبور، ص ۵۵؛
فوائد رضویه، ص ۱۵۵؛ ریحانة الادب، ج ۵، ص ۲۴۲؛ تاریخ
ادبیات در ایران، ج ۵، ص ۳۱۶.

در کتاب تذکره شعرای خوانسار، ص ۲۲-۲۶ مفصلاً راجع به
آقا حسین خوانساری و شعرش بحث شده است.

دیوان آقا حسین خوانساری در ذریعه چنین معرفی شد است:
دیوان آقا حسین بن آقا جمال خوانساری المتوفی
۱۰۹۸ ترجمه فی ... و آورد جمله من رباعیاته و معنیاته.
ذریعه ج ۹، ص ۲۴۷.

نیز رجوع شود به ذریعه، ج ۹، ص ۲۵۱ و ۱۲۸۰.

بعضی از ابیات و رباعیات آقا حسین خوانساری در
نسخه های خطی کتابخانه ها موجود است؛ مانند نسخه ملک،
ش ۵۰۰۸ که ۲ بیت معروف آقا حسین را داراست.

در نسخه خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به ش ۷۵۹۳
(در صفحات ۲۶ و ۴۱) یک مخمس از آقا حسین خوانساری
وجود دارد و بالای صفحه نوشته شده است: «مخمس من کلام
آقا حسین».

نیز در کتابخانه دانشگاه، جنگی به ش ۲۸۰۴ هست که
صفحاتی از آن جنگ در مدح آقا حسین خوانساری به عربی
است، از جمله آن اشعار:

فخر ارباب النهی آقا حسین ذا التقی
الذی من کفّه بحر علی الامجاد جاد

۱۹. الرد علی الشیروانی

صاحب ریاض در ضمن تألیفات خوانساری می نویسد:
«وله ... رسالة في مسائل متفرقة وتعرض فيها للرد على تلميذه
الاستاذ العلامة الشیروانی المذكور، وقد تتبع فيها لمؤلفاته وأخذ
عليه في موضع موضع، وبعد ذلك رد الاستاذ العلامة المذكور
عليه جميع ردوده في رسالة مفردة وهي في مطالب من الحكمة
والمنطق والكلام والأصول ونحوها، وهذا اخر ما ألقه». ریاض
العلماء ج ۲، ص ۵۹، و نیز رجوع شود به تعلیقه اسلم الأمل
ص ۱۴۰.

شیخ آقا بزرگ از عبارت صاحب ریاض استفاده کرده است
که هم آقا حسین رساله ای در رد شیروانی دارد، و هم شیروانی
رساله ای در رد آقا حسین خوانساری.

در ذریعه می نویسد: «الرد علی الشیروانی في مسائل متفرقة
للمحقق الآقا حسین الخوانساری ... و فی الرياض ان الشیروانی
تتبع تصانیف الخوانساری واخذ علیه موضع موضع، فكتب
الخوانساری هذا الكتاب و رد علی جميع ردوده ...». ذریعه
ج ۱۰، ص ۲۰۳.

و نیز در ذریعه دارد: «الرد علی الخوانساری محقق آقا حسین
المتوفی ۱۰۹۸ للمحقق المولی محمد بن الحسن الشیروانی
المتوفی تلك السنة أيضاً قال فی الرياض ...». ذریعه ج ۱۰،
ص ۱۹۴.

صاحب روضات می نویسد: «ورسالة ... واخری فی مسائل
متفرقة یرد فیها علی المدقق الشیروانی». روضات، ج ۲،
ص ۳۵۵.

از رساله فوق نسخه خطی موجود نیست؛ اما ممکن است
رساله خطی که در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری
می شود و به عنوان «اجوبة المسائل الفقهية وغيرها» معروف
شده است و در ذریعه ج ۲۰، ص ۱۱۱ نیز به آن اشاره است،
بعضی از مسائل آن مربوط به جوابات خوانساری به شیروانی
باشد. با این وجود مجموعه خطی که تمام رسائل آن رد بر
شیروانی باشد و جواب به مسائل گوناگون از قبیل حکمت و
منطق و کلام و اصول و ... باشد، به دست نیامد.

برای اطلاع بیشتر رجوع شود به کتاب اعیان الشیعه ج ۶،
ص ۱۵۰، و نیز طبقات اعلام الشیعه، ص ۱۶۶.

۲۰. رساله در علم باری تعالی

در کتب تراجم و شرح حال چنین رساله ای از آقا حسین خوانساری نام برده نشده است و تنها در فهرس نسخه خطی کتابخانه ها تصریح شده که این رساله از آقا حسین خوانساری است.

در ابتدای نسخه کتابخانه مجلس، ش ۶/ ۱۸۲۲ تصریح شده است: «من افادات زبدة الاشباه المتفرّد فی عصره بلا اشتباه محلل الشبه والمشكلات آقا حسین سلمه الله...». فهرست مجلس، ج ۹، ص ۴۲۰.

همین عبارات در حاشیه نسخه کتابخانه آیه الله مرعشی به ش ۸۳۷۳ (برگ ۲۲) آمده است، اما فهرست نویس، این رساله را معرفی نکرده است، و این نسخه، که به شماره مرعشی ۸۳۷۳ معرفی شده، رسائل دیگری را داراست که معرفی نشده است؛ و نیز در نسخه ملک به ش ۵/ ۱۷۱۳، و مجلس ش ۸/ ۱۸۰۳.

بنابراین در چهار نسخه موجود تصریح دارد که این رساله از آقا حسین است. شاید این رساله قسمتی از یکی از کتب فلسفی و کلامی آقا حسین باشد که مستقلاً به عنوان رساله در علم باری در فهرس معرفی شده است.

به هر روی این رساله در کتاب «الرسائل» از صفحه ۲۸۱-۲۸۵ توسط کنگره محقق خوانساری به طبع رسیده است.

۲۱. رساله در نفی اولویت

رساله در نفی اولویت و نیاز ممکن به مؤثر موجود، در هیچ یک از کتب شرح حال و کتابشناسی معرفی نشده است، و تنها آقا جمال خوانساری فرزند آقا حسین در کتاب حاشیه اش بر شرح مختصر الاصول به آن اشاره کرده است: «... و قال والدی سلمه الله تعالی فی رسالته فی نفی الاولویة حاصل ما ذکره ان الفاعل المختار...» نسخه خطی حاشیه بر شرح مختصر الاصول عضدی به ش ۱۰۷۹ از فهرست کتابخانه مسجد اعظم قم، ص ۱۷۵.

خوشبختانه دو نسخه خطی از این رساله به دست آمد که یکی از آنان در مجموعه خطی کتابخانه مسجد اعظم قم به ش ۳/ ۲۴۸۳ (فهرست مسجد اعظم، ص ۵۶۰) و نسخه دیگر در کتابخانه ابن مسکویه اصفهان ضمن مجموعه ای از رسائل به دست آمد.

در آغاز نسخه کتابخانه ابن مسکویه اصفهان آمده است: «لمولانا آقا حسین الخوانساری». این نسخه از روی نسخه ای که به خط مؤلف نوشته شده بود، استنساخ شده است.

نسخه ای که در کتابخانه مسجد اعظم قم موجود است، توسط شاگرد آقا حسین استنساخ شده است؛ بنگرید: «تمت

تحقیق مسألة ان الممكن مفتقر الی مؤثر موجود... من جملة مصنفات استاد البشر، العقل الحادی عشر آقا حسین آدام الله ظله العالی. و کتب یمنینه الجانیة أحوج المرئیین الی ربّه الغنی ابن علی نقی، بهاء الدین محمد الطغائی اوتیا کتابهما یمیناً وحوسبا حساباً سیراً».

رساله نفی اولویت، همراه با رسائل آقا حسین در کتاب «الرسائل» از صفحه ۲۶۷ تا ۲۸۰ توسط کنگره محقق خوانساری به طبع رسیده است.

۲۲-۲۴. شبهه استلزام (۱-۳)

اردبیلی در جامع الرواة، ج ۱، ص ۲۳۵ یکی از تألیفات آقا حسین را «رساله شبهه الاستلزام» ذکر می کند. صاحب ریاض العلماء می نویسد: «ورسالة فی شبهة الاستلزام و قدر د فیها الفاضل النائینی والفاضل القزوینی». ریاض العلماء، ج ۲، ص ۵۹.

در روضات الجنات، ج ۲، ص ۳۵۵ چنین ذکر شده است: «ورسائل متفرقة فی دفع بعض الشکوک والشبهات منها: شبهة الايمان والكفر وشبهة الاستلزام...».

همان طور که ملاحظه می شود تنها اکتفا شده است که آقا حسین رساله ای در شبهه استلزام دارد، و صاحب ریاض افزود که این شبهه استلزام رد بر فاضل نائینی و فاضل قزوینی است؛ حال آنکه محقق خوانساری سه رساله درباره شبهه استلزام دارد که دو فقره از آن رساله ها در رد محقق سبزواری است، نه نائینی و قزوینی.

محقق خوانساری و محقق سبزواری همزمان شروع به نگارش رساله ای درباره شبهه استلزام می کنند؛ بدون اینکه از رساله های همدیگر اطلاع داشته باشند. لذا در مقدمه های هر دو رساله اشاره به همدیگر نشده است. در رساله خوانساری آمده است: «فهذه كلمات متعلّقة بالشبهة المشهورة بشبهة الاستلزام، کتبتها تشجیماً للأذهان وتحديداً للأفهام...».

و رساله سبزواری چنین شروع می شود: «فهذه مقالة خفیة مختصرة فی حل المغالطة المشهورة بشبهة الاستلزام، تصدیت بها ذکر بعض ماسنح لي فی حل العقدة المذكورة».

وقتی که رساله سبزواری به دست آقا حسین خوانساری می رسد، خوانساری مطالب رساله سبزواری را نقد می کند و

مدعی می‌شود که سبزواری بعد از رساله اول او اقدام به نوشتن رساله شبهه استلزام کرده است. «ثم اعلم ان بعض الفضلاء المعاصرين دام فضله بعد ما كتبت هذه الرسالة، كتب مقالة في حل هذه الشبهة، ولما التزمنا في هذه الرسالة أن ننقل أكثر ما خطر ببالنا ووصل إلينا... فيها اذن ننقله بعبارته وهي هذه...».

تا اینجا روشن شد که آقا حسین دوم رساله در شبهه استلزام دارد و سبزواری یک رساله. وقتی که محقق سبزواری رساله اول خود را نقد شده می‌بیند، اقدام به رساله دوم شبهه استلزام می‌کند و در ابتدای آن رساله دوم متذکر می‌شود که ما سابقاً رساله‌ای در این موضوع نوشته‌ایم که موجب نقد بعضی از افاضل گشته است: «... وبعد فإني قد ألفت سالفاً مقالة مختصرة في حل العقدة المشهورة بشبهة الاستلزام، واتفق أنها تشرقت بنظر بعض الأفاضل المعاصرين دامت إيام فضله ولم يتشرقت بنظر العناية والقبول... فاتفقت مني مطالعة الردود والاعتراضات المذكورة، فوجدت فيها مواضع تستحق زيادة البحث والتفتيش...».

سپس محقق خوانساری رساله دوم شبهه استلزام محقق سبزواری را پاسخ می‌دهد. رساله سوم شبهه استلزام خوانساری چنین شروع می‌شود: «وبعد، فيقول الفقير الى عفوره الباري حسين بن جمال الدين محمد الخوانساري... اي كتبت سالف الايام رساله في حل شبهة المشهورة بشبهة الاستلزام... فلا جرم آوردت اجوبة كثيرة مما سنخ بيالي... وتعرضت لما فيها من الجدل... وكان من جملتها جوابان لبعض أجلة فضلاء الحال اديم له الفضل والكمال. ثم قد اتفق ان تشرف ما كتبت بنظر هذا الفاضل... فتصدى من باب التوجه والاحسان إلينا... في طي مقالة لطيفة وضمن رسالة شريفة. ولكن مع ذلك... فقصدت ان أعرض ما عرض من الشكوك فيما قاله دام فضله من المقالة وأرسله من الرسالة عسى أن يلحظه مرة أخرى بعين العناية...».

تا حال به این نتیجه رسیدیم که آقا حسین خوانساری سه رساله در شبهه استلزام دارد. محقق سبزواری دو رساله در شبهه استلزام. رساله دوم و سوم خوانساری ناظر و رد بر رساله‌های اول و دوم محقق سبزواری است، اما رساله اول خوانساری رد و ناظر به رساله‌ای نیست. ولكن شيخ آغا بزرگ تهراني در ذریعه به سه رساله از این دو محقق اشاره می‌کند؛ بنگرید: ذریعه ج ۸، ص ۲۳۰ و ج ۱۰، ص ۱۹۵ و ۱۹۶ و ۱۹۷ و ۱۹۸.

هر سه رساله محقق خوانساری با رساله دوم سبزواری همراه با رساله مقدمه واجب خوانساری و رساله اجتماع امر و نهی سید محمد کاظم یزدی صاحب *عروة الوثقی*، در سال ۱۳۱۷ قمری، چاپ سنگی شده است.

رساله اول و دوم خوانساری از صفحه ۲۲۲ تا ۲۵۰، رساله دوم سبزواری از ص ۲۵۱ تا ۲۶۸، و رساله سوم خوانساری از صفحه ۲۶۹ تا ۳۱۴، در آن مجموعه سنگی به چاپ رسیده است.

از رساله شبهه استلزام اول محقق سبزواری، هیچ اطلاعی در کتب تراجم و کتابشناسی و... وجود ندارد. تنها نسخه خطی از رساله اول سبزواری، در کتابخانه آیه الله گلپایگانی به ش ۳۰/۱۷۰ نگهداری می‌شود.

۲۵. شبهة الطفرة = رساله في الزاوية = في الهندسة

در *جامع الرواة*، ج ۱، ص ۲۳۵ به عنوان «رساله شبهة الطفرة»، و در *رياض العلماء*، ج ۲، ص ۵۹: «ورسالة شبهة الطفرة لطيفة جيدة»، و در *روضات الجنات* ج ۲، ص ۳۵۵... و رسائل متفرقة في رفع بعض الشكوك والشبهات منها: شبهة الايمان والكفر و... و شبهة الطفرة وغير ذلك»، یادى از آن شده است.

علی‌رغم اینکه این رساله در منابع قدیمی مثل *جامع الرواة* و *رياض العلماء* و *روضات الجنات* ذکر شده است، در ذریعه نامی از این رساله مستقلاً نیامده است، بلکه تنها به عنوان الرسائل الكثيره ذکر شده است: «الرسائل الكثيرة في دفع بعض الشكوك مثل شبهة الايمان والكفر، و شبهة الاستلزام وشبهة الطفرة لآقا حسين... الخوانساري، ذكرت في ترجمته ورايت بعضها». ذریعه، ج ۱۰، ص ۲۵۴.

معرفی تفصیلی این رساله را فاضل محترم جناب حجة الاسلام آقای علی زمانی قمشه‌ای در همین شماره آینه پژوهش نوشته‌اند.

۲۶. شك وحل = الجزء الذي لا يتجزأ = قابلية الجسم للقسمة

کتوری در *كشف الحجب*، ص ۲۵۲ آورده است: «رساله في الجزء الذي لا يتجزأ للفاضل الاجل الحسين... الخوانساري». و نیز در ذریعه ج ۵، ص ۱۰۴ ذکر شده است: «الجزء الذي لا يتجزأ للمحقق الآقا حسين... الخوانساري، ذكره بعض من اطلع عليه من المعاصرين له».

مع الوصف در کتب تراجم و شرح حال‌های قبلی چنین رساله‌ای از آقا حسین نام نبرده‌اند.

نسخه های خطی فراوانی از رساله هایی با عنوان «شک و حل» از آقا حسین خوانساری موجود است که بعضاً توسط آقا حسین هم تصحیح شده است؛ یکی از آن رساله ها رساله ای است در قابلیت جسم الی غیر النهایه.

این رساله همراه با سایر رساله های آقا حسین خوانساری در کتاب «الرسائل» از صفحات ۳۳۳ تا ۳۳۸ توسط کنگره محقق خوانساری به طبع رسیده است. از این رساله در ذریعه نامی ذکر نشده است، نه مستقلاً و نه تحت عنوان شک و حل.

۲۷. شک و حل = شبهه هبوط حجر، سقوط آزاد اجسام

یکی از رسائل آقا حسین خوانساری پیرامون سقوط سنگ تحت عنوان «شک و حل» نگاشته است. دو رساله دیگر آقا حسین به اسامی ۱. «شک و حل = الجزء الذی لایتجزأ»، قابلیت الجسم للقسمة، شبهه السرعة والبطء»، ۲. «شک و حل = شبهه اینکه اکثر اهل بلد مسلمان و بعضی کافر باشند و در مورد شخص مشکوک اجتماع ظن و یقین صورت بگیرد» همراه با رساله مورد بحث (شک و حل = شبهه هبوط حجر، سقوط آزاد اجسام) بدون اسم در مجموعه های خطی به عنوان شک و حل آمده است، و معمولاً این سه رساله با سایر رسائل آقا حسین خوانساری در یک مجموعه خطی قرار دارد، و بعضاً آن مجموعه خطی هم با حواشی آقا حسین خوانساری همراه بوده است؛ از این رو هیچ شک و شبهه ای در استناد این رساله ها (شک و حل) به آقا حسین باقی نمی ماند.

یکی از نسخه های خطی از این رساله ها توسط شاگرد آقا حسین خوانساری نوشته شده است. لذا آخر رساله شبهه هبوط حجر آمده است: «من افادات سلطان عالم التحقيق والتدقيق استاذ البشر العقل الحادي عشر اعني استاذي آقا حسين ادم الله ظله العالی ...»

روشنی دیده علم و عـمـل

واقف اسرار، حکیم ازل

کتبت بيمينه الجانية الفانية أحوج المرابين إلى ربّه الغني ابن علي نقی بهاء الدين محمد الطغائي بلغه الله إلى أقصى مراتب الفهم والعقل بحق محمد وأهل بيته الطاهرين سلام الله عليهم اجمعين». نسخه خطی کتابخانه مسجد اعظم قم به ش ۲۴۸۳، فهرست نسخه های خطی مسجد اعظم، ص ۵۶۰.

رساله فوق در کتاب «الرسائل» از صفحه ۳۱۹ تا ۳۲۴ توسط کنگره محقق خوانساری به طبع رسیده است. برای اطلاع بیشتر از این رساله رجوع شود به مقاله جناب

آقای علی زمانی قمشه ای که مفصلاً به معرفی این رساله تحت عنوان «سقوط آزاد اجسام از نگاه محقق خوانساری» در مجله کیهان اندیشه ش ۸۲، ص ۱۱۵-۱۲۴ پرداخته است.

در ذریعه از این رساله نامی برده نشده است، نه مستقلاً و نه تحت عنوان شک و حل. شاید در ذریعه، تحت عنوان عامی مثل «الشبهات المتفرقة العديدة وجواباتها» گنجانده شده است.

۲۸. شک و حل = شبهه اجتماع ظن و یقین در موردی که اکثر اهل

بلد مسلم باشد و بعضی از آنان کافر

یکی دیگر از رسائل آقا حسین که تحت عنوان شک و حل نوشته شده درباره شبهه اجتماع ظن و یقین است. بدین نحو که فرض کنیم اکثر اهل بلد مسلمان هستند و بعضی از آنان کافرند و ما علم به این موضوع داریم، اما بعینه نمی توانیم بر هر شخصی حکم کنیم؛ یعنی هر کسی را که از اهل آن بلد می بینیم، مظنه پیدا می کنیم که مسلمان است، بنابر اینکه ظن تابع اعم اغلب است. از طرفی چون می دانیم که قطعاً بعضی از افراد این بلد کافر هستند، این شبهه پیش می آید که ظن اسلام آن شخص، متضاد است با یقین کفر. پس جایز نیست اجتماع ظن و یقین در محل واحد.

این رساله نیز قطعاً از آقا حسین خوانساری است که همراه با دیگر رسائل خوانساری در کتابخانه ها موجود است و بعضاً توسط آقا حسین نیز تصحیح شده و یا توسط شاگردان خوانساری استنساخ شده است.

از این رساله و دو رساله دیگر که به عنوان شک و حل مطرح شده است در ذریعه و دیگر کتب شرح حال و تراجم و کتابشناسی نامی نیامده است، نه مستقلاً و نه به عنوان های دیگر. اما نسخه های فراوانی از این سه رساله در کتابخانه ها موجود است. این رساله در کتاب «الرسائل» از صفحه ۳۲۵ تا ۳۳۲ توسط کنگره محقق خوانساری به طبع رسیده است.

۲۹. مشارق الشمس فی شرح الدروس

مهم ترین کتاب فقهی آقا حسین خوانساری کتاب مشارق الشمس در شرح دروس است.

اردبیلی در جامع الرواة، ج ۱، ص ۲۳۵ می نویسد:

«له کتب جیدة منها شرح الدروس فی غایة البسط و کمال

الدقة مشتمل على جميع اخبار الأئمة صلوات الله عليهم واقوال فقهائنا الإمامية رضوان الله عليهم بحيث لا يشذ منه شيء». و شيخ حرّ در امل الأمل ج ۲، ص ۱۰۱ نوشته است: «له مؤلفات، منها: شرح الدروس، حسن لم يتم».

صاحب رياض مى نويسد: «واما شرح الدروس فهو شرح كبير جداً، قد خرج منه بعض من كتاب الطهارة الى بحث الفقاع من النجاسات، وهو يقرب من خمس وعشرين الف بيت، مع انه ترك شرح بحث الحيض والاستحاضة والنفاس من البين. وهذا كتاب لم يعمل مثله. وقد ألف (قده) اولاً شطراً من اوله ثم تركه وكتب بعد ذلك بزمان كثير الباقي منه. وكان يقول تلميذه الأستاذ العلامة الشيروانى - قدس سره - ان ما كتبه اولاً احسن بكثير مما كتبه اخيراً، بل نقول ما كان يقدر بعد ذلك أن يؤلف مثل ما ألف اولاً». رياض العلماء ج ۲، ص ۵۹.

و با تفصیلی بیشتر از اين، كتاب روضات الجنات ج ۲، ص ۳۵۱ به وصف مشارق الشمس پرداخته است. كتاب مشارق آقا حسين از اتقان و استحکام برخوردار است و مورد توجه علمای بعد از او مثل شيخ انصاری و ديگران نیز قرار گرفته است. متأسفانه وی تنها قسمت طهارت فقه را نوشته است؛ آن هم ناقص، زیرا احکام اموات و دمء ثلاثة را هم ندارد.

آقا رضی خوانساری فرزند آقا حسين خوانساری و برادر آقا جمال خوانساری برای تکمیل مشارق اقدام کرد، و لكن ایشان هم تنها موفق به نوشتن كتاب صوم و اعتكاف شد.

كتاب مشارق در سال های ۱۳۰۵ ق. و ۱۳۱۱ ق. چاپ سنگی رحلی همراه با شرح آقا رضی، در ۵۰۹ صفحه (۱۷۲+۳۳۷) در تهران به طبع رسید. (رجوع شود به فهرست عربی مشارق، ص ۲۹۴ و ۸۴۵).

در ذریعه، ج ۶، ص ۲۰۰، دو حاشیه برای مشارق ذکر شده است: ۱. حاشیه مشارق از آقا جمال خوانساری فرزند آقا حسين؛ ۲. حاشیه ميرزا عبدالله افندی صاحب رياض العلماء. برای اطلاع بیشتر از كتاب مشارق رجوع شود به ذریعه، ج ۱۳، ص ۲۴۴ و ج ۲۱، ص ۳۶، مقدمه ای بر فقه شيعه ص ۲۵۴، كشف الحجب ص ۳۳۳.

۳۰. مقدمه مطالع الانوار و تقریظ بر آن كتاب

شيخ آقا بزرگ تهرانی درباره این مقدمه می نویسد: «مطالع الانوار في الهيئة، للمولى الرياض محمد باقر بن المولى زين العابدين اليزدي، و دیاخته للمحقق خوانساری، و على ظهره تقریظ للمحقق، وفيه ثناء جميل و مندرج جزيل كما في تميم

الأمل...». ذریعه ج ۲۱، ص ۱۴۳.

در كتاب تميم امل الأمل ص ۷۹ آمده است: «قد كتب العلامة الخوانساری دبیاجة لكتاب الموسوم بمطالع الانوار في الهيئة». در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نسخه ای خطی از این مقدمه به ش ۱۸ / ۱۹۹۷ موجود است، فهرست دانشگاه ج ۸، ص ۶۱۰. و نیز رجوع شود به فهرست نسخه های خطی منزوی (فارسی) ج ۵، ص ۳۵۷۱.

۳۱. مقدمه واجب

اردبیلی در جامع الرواة، ج ۱، ص ۲۳۵ این کتاب را از خوانساری دانسته است؛ كما اینکه در رياض مفصلاً معرفی شده است: «له أيضاً رسالة مقدمة الواجب وقد تعرض فيها للرد على الفاضل القزويني والفاضل النائيني والأستاذ الفاضل أيضاً» است. رياض العلماء، ج ۲، ص ۵۹.

و در روضات آمده: «و رسالة في نفی وجوب مقدمة الواجب تعرض فيها للرد على السبزواری والفاضل القزويني والنائيني». روضات الجنات، ج ۲، ص ۳۵۵.

کتبوری در كشف الحجب ص ۲۸۶ می نویسد: «رسالة في مقدمة الواجب والمباحث التي تتعلق بهذه المسألة للمولى الأجل الحسين... الخوانساری المتوفى سنة ۱۳۱۱، اولها، الحمد لله الذي جعل امثال اوامره...».

و در ذریعه به نقل از كشف الحجب این رساله مقدمه واجب معرفی می شود: «رسالة في مقدمة الواجب و نفی وجوبه للمولى الأجل الحسين بن جمال الدين محمد بن الحسين الخوانساری صاحب مشارق الشمس، والمتوفى ۱۱۳۱، اولها... كذا في كشف الحجب». ذریعه ج ۲۲، ص ۱۰۶.

ولكن تهرانی اشتباه كشف الحجب را که در تاریخ وفات آقا حسين رخ داده است، تصحیح کرده است: «اقول ان في التاريخ اشتبهاً فانه كان في عصر الشاه سليمان وفي جامع الرواة... توفى غرة رجب ۱۰۹۸ و صرح بأن الرسالة له. وفي الرياض ان فيها الرد على الفاضل القزويني والنائيني والمحقق السبزواری». ذریعه، ج ۲۲، ص ۱۰۶.

همان طور که گذشت صاحب كشف الحجب وفات آقا حسين خوانساری را در بیش از ۱۰ جای از كتاب خود سال ۱۱۳۱ قمری پنداشته است؛ یعنی حتی در معرفی كتاب مشارق

الشموس محقق خوانساری که مسلماً از آقا حسین است، او را متوفای ۱۱۳۱ ق. معرفی کرده است. (کشف الحجب ص ۲۲۳) این اشتباه فاحشی از کتوری صاحب کشف الحجب است. اما تهرانی از عبارت کشف الحجب استفاده کرده که این رساله از آقا حسین خوانساری، فرزند آقا جمال خوانساری است؛ یعنی نوه آقا حسین مشهور. لذا در ذریعه در ابتدای معرفی نوشته شده است: «رسالة فی مقدمة الواجب للمولی الأجل الحسین بن جمال الدین محمد بن الحسین الخوانساری صاحب مشارق الشموس والمتوفی ۱۱۳۱». ذریعه ج ۲۲، ص ۱۰۶. اگرچه تهرانی در ذیل این عبارات می گوید: «ان فی التاریخ اشتباهاً فانه كان في عصر الشاه سليمان». بنابراین رساله از آقا حسین خوانساری صاحب مشارق است نه از آقا حسین ثانی فرزند آقا جمال خوانساری، و وفات آقا حسین هم ۱۰۹۸ ق. / ۱۰۹۹ ق. است، نه ۱۱۳۱ ق.

کتاب مقدمه واجب در رد رساله های مقدمه واجب سید ماجد بحرانی (م. ۱۰۲۸ ق.) و رساله محقق سبزواری (م. ۱۰۹۰ ق.) و دیگران است.

رساله مقدمه واجب خوانساری سابقاً با سایر رسائل خوانساری همراه با رساله اجتماع امر ونهی سید یزدی صاحب عروة الوثقی در سال ۱۳۱۷ ق. در ۴۳ صفحه (از صفحه ۱۷۴ تا ۲۱۷) چاپ سنگی شده است. از آن جا که مقدمه واجب خوانساری رد و ناظر بر مقدمه واجب سبزواری و سید ماجد بحرانی است، کنگره محقق خوانساری اقدام به چاپ هر سه رساله مقدمه واجب در کتاب «الوسائل» کرد. (رساله مقدمه واجب سید ماجد بحرانی از ص ۱۳-۳۹؛ رساله مقدمه واجب سبزواری از ص ۴۱-۷۲ و رساله مقدمه واجب خوانساری از ص ۷۳-۱۷۹)

۳۲-۶۰. منشآت

صاحب ریاض در وصف آقا حسین خوانساری می نویسد: «وهو شاعر منشیء حسن الشعر والانشاء بالعریبة والفارسیة، وانشاءاته و أشعاره مشهورة علی اللسنه مسطورة فی المجامیع». ریاض العلماء، ج ۲، ص ۵۷. و مثل همین تعابیر در تعلیقه امل الأمل ص ۱۴۰ آمده است. صاحب روضات می نویسد: «... وله أيضاً من الانشاءات الفاخرة والكلمات الطریفة والتملیحات اللطیفة کثیر منها ...». روضات الجنات، ج ۲، ص ۳۵۵. از آقا حسین خوانساری منشآت فراوانی به یادگار مانده است که نزدیک به سی عنوان می باشد. اکثر این عناوین قطعاً از آقا

حسین خوانساری است و بعضی از عناوین آن مشکوک است که با بررسی متن و سبک و ... نسخه خطی بهتر می توان به نتیجه رسید.

تمام فهرس نسخه های خطی کتابخانه های ایران بررسی شد، تا مشخص شود که محقق خوانساری چه تعداد منشآت را داراست. فهرست منشآت می که تاکنون به آنها دست پیدا کردیم و همگی به چاپ خواهد رسید، بدین قرار است:

۱. در وصف سخن.
۲. دیباجه مطلع الانوار.
۳. در وصف بهار.
۴. رقه ای به میر ذوالفقار.
۵. قورق شراب، حرمت شراب.
۶. عنوان کتاب به پادشاه هند.
۷. نامه آقا حسین از جانب اعتمادالدوله به صوابه کار روم.
۸. دیباجه بیاض. (وصف سخن)
۹. نامه به میر غیاث حکیم.
۱۰. نامه به میرزای شیروانی.
۱۱. وصف سخن (۲).
۱۲. وقفنامه میرزارضا.
۱۳. نامه به ملا غلامرضا تجلی.
۱۴. نامه به میرزا صائب.
۱۵. نامه به یکی از مردم هند.
۱۶. جواب کاغذ سفید.
۱۷. نامه به قاضی نظاما.
۱۸. در باب سرما.
۱۹. در اصطلاح گنجفه.
۲۰. وقفنامه قرآن.
۲۱. در وقف قرآن صفی قلی بیگ.
۲۲. از آقا حسین (دام ظلّه) به ...
۲۳. نامه به میرزا ابوالفتح.
۲۴. نامه به شریف مکه.
۲۵. از زبان اعتمادالدوله به شریف مکه.
۲۶. درباره اسطرلاب.
۲۷. جهت کتابت روضه مقدس آستان قدس رضوی.
۲۸. رقه ای از آقا حسین.

۲۹. نامه به ملا خلیل قزوینی .

۳۰. اشعار و ابیات و مخمس و ....

جناب صدر هاشمی مقاله ای در ارتباط با منشآت آقا حسین خوانساری در مجله یادگار نوشته اند که خلاصه ای از آن مقاله یاد می شود:

آقا حسین خوانساری ... کسانی که شرح حال آقا حسین و مؤلفات وی را ... نوشته اند ... هیچکدام اسمی از منشآت آقا حسین به میان نیاورده اند ... نگارنده مجموعه ای خطی دارد به خط میرزا احمد نیریزی خطاط معروف، و در این مجموعه منشآت از آقا حسین خوانساری ضبط است. این مجموعه با کاغذ پوستی و به خط نسخ شکسته می باشد و ظاهراً بعد از وفات آقا حسین جمع آوری شده، چه همه جا در عنوان مطالب عبارت: من منشآت آقا حسین خوانساری نوشته شده است. این مجموعه منشآت مشتمل بر نامه ها و چند وقف نامه و فرامین و موضوع های ادبی است که آقا حسین انشاء فرموده است. قسمتی از موضوع های مطالب از این قرار است:

و فنامه میرزا رضی، دیباچه مطلع الانوار، مکتوب به شریف کعبه، کتیبه تعمیر عمارت مبارکه مشهد مقدس، قبالة خانه، و در بیان نبذی از مفاخر و مزایای سلاطین کامکار و خواقین نامدار سلسله صفویه - ابدت ایام دولتهم - بر سایر پادشاهان روزگار، از زبان میرزا صایبا به میرزا سعید حکیم نوشته، به میرزا ابوالفتح نوشته اند، از زبان محمدخان اعتمادالدوله به وزیر پادشاه روم نوشته، دیباچه بیاضی که به جهت ثواب صدارت پناه نوشته اند.

گرچه این نامه ها از عبارت پردازی و تکلفات و صنایع لفظی معمول به زمان صفویه خالی نیست، اما چون در بسیاری از آنها اصطلاحات و آداب و رسوم خاص آن زمان درج شده به این منشآت ارزش مخصوصی می دهد. به علاوه منشآت مزبور معلوم می نماید که آقا حسین خوانساری - فقیه معروف عصر صفوی - در زبان فارسی و اصطلاحات و امثال آن نیز تبحری بسزا داشته و از نظر معرفی این منشآت به خوانندگان محترم مجله یادگار یک نمونه از آن را ذیلاً نقل می کنیم ... مجله یادگار، سال اول، ش ۸، ص ۳۸-۴۰.

و نیز رجوع شود به کتاب دانشمندان خواتسار، ص ۷۶-۷۸.

به تبع مقاله مجله یادگار، در تاریخ ادبیات در ایران ج ۵، ص ۳۱۶ مطلبی نقل شده است.

برای اطلاع بیشتر از منشآت آقا حسین خوانساری و سبک او در این منشآت رجوع کنید به مقاله آقای موحدی که در همین

شماره آینه پژوهش به چاپ رسیده است.

کتابشناسی و نسخه شناسی تفصیلی این منشآت در ابتدای کتاب منشآت به چاپ خواهد رسید.

ب: رسائل منسوب

۶۱. اجوبه المسائل الفقهیه و غیرها

در فهرست قدیم رضوی، ج ۲، ص ۱۳۳، و فهرست الفیایی آستان قدس رضوی، ص ۵۱۷ این کتاب به شماره ۲۶۴۴ را به آقا حسین خوانساری و دو فرزندش یعنی آقا جمال و آقا رضی خوانساری نسبت داده شده است. و به تبع فهرست قدیم، شیخ آغا بزرگ تهرانی در الفریعه، ج ۲۰، ص ۱۱۱ نیز این کتاب را از آقا حسین و دو فرزندش دانسته است. بنگرید: «مجموعه رسائل الخوانساری، متعددة، بعضها للمحقق الخوانساری و بعضها لابنه و بعضها لآخیه الآقا رضی، جمعها بعض الفضلاء، و هی من موقوفة نادرشاه / ۱۱۴۵ فی الرضویة».

و نیز در کتاب مقدمه ای بر فقه شیعه در صفحاتی چند، این رساله را از آن بزرگواران قلمداد کرده است.

با مراجعه به نسخه خطی مشخص شد که این عده سائل) شامل ۱۳ رساله در موضوعات مختلف است که عبارتند از:

۱. عصیان الملائكة (ابلیس از ملائکه است یا خیر)؛
۲. شهادت زن؛ ۳. ایصال غبار غلیظ به حلق در صوم،
- ارتماس در ماء؛ ۴. عدم زیاده و جوب واجب الوجود عن ذاته (حاشیه بر اسفار)؛ ۵. اعتبار رؤیه الهلال قبل از الزوال و عدمه؛
۶. رساله اثبات واجب (در شبهه ارتفاع نقیضین)؛ ۷. رساله مولید (سعد و نحس ایام)؛ ۸. علت اینکه علم به علت، علم به معلول است و بالعکس؛ ۹. تبعیض در بضع (حاشیه بر لمعه)؛
۱۰. سهوالتبی؛ ۱۱. تسامح در ادله سنن؛ ۱۲. احبباط التکفیر؛ ۱۳. مدت رضاع (رضاعیه).

در ابتدای مجموعه نوشته شده است: «مجموعه فیها عده مسائل من افاضات الافاضل جمعت تشحیذاً للأذهان و ایقاظاً للنعمان و تذکرةً للاخوان و الخلان». عبارت یاد شده تصریح دارد که این مجموعه رسائلی است از عده ای از علما (من افاضات الافاضل) که شخص ثالثی اینها را جمع آوری کرده است (جمعت تشحیذاً للأذهان) پس تک تک رساله ها باید بررسی شود و مؤلف آنها معلوم گردد. یقیناً بعضی از این

الثور طالعا والارتفاع الشرقي للشمس أيضاً عشرين درجة .
الجواب أنه ...»

و در پایان صفحه نوشته شده است : «قد وقع تسويد تلك
الاوراق اطاعة لامر صاحبه و [أنا] العبد الاقل ابن محمد باقر
اليزدي محمد حسين» .

از قرائن معلوم می شود که این رساله یا از آقا حسین
خوانساری و یا آنکه از مولی محمد باقر یزدی است که توسط
فرزندش جمع آوری شده است .

در مجموعه رسائل خطی که اکثر رساله های آقا حسین در آن
موجود است ، از مسأله فوق هیچ اثر و نشانه ای نیست ، و لکن
این دلیل بر عدم انتساب به خوانساری نمی شود ، کما اینکه اثبات
این رساله به محقق خوانساری نیز احتیاج به دلیلی قوی دارد .

۶۶. حاشیه بر ذخیره المعاد

تهرانی در ذریعه ج ۶ ، ص ۸۶ می نویسد : «الذخیره ، آی
ذخیره المعاد فی شرح الارشاد ... للمحقق السبزواری المولی
محمد باقر ... الحاشیه علیها للمحقق الآقا حسین ...
الخوانساری ... ذکرت فی فهرس تصانیفه» .

اکثر رساله ها و کتاب های آقا حسین خوانساری ناظر و ردّ بر
کتاب ها و رساله های محقق سبزواری است . بعید نیست که بر
کتاب ذخیره المعاد سبزواری هم حاشیه ای نوشته باشید ، و لکن
در کتاب های شرح حال و تراجم ، چنین حاشیه ای برای
خوانساری ذکر نشده است ، و معلوم نیست که تهرانی از کجا
نقل کرده است که : «ذکرت فی فهرس تصانیفه» .

۶۷. حاشیه بر شرح لمعه

تهرانی در ذریعه ج ۶ ، ص ۹۴ آورده اند : «الروضة البهية ...
وعليها حواش نذكر بعضها ... الحاشية عليها للمحقق
الخوانساری الحسين بن جمال الدين المتوفى ۱۰۹۸ ، ذکرها
سیدنا فی التکملة» . تهرانی این حاشیه بر شرح لمعه را به سید صدر
در تکملة امل الأمل نسبت می دهد ، و حال آنکه در کتب تراجم
دست اول چنین حاشیه ای را برای آقا حسین نام نبرده اند .

یک نسخه خطی در شرح عبارتی از شرح لمعه در کتابخانه
آیه الله صفائی خوانساری به ش ۴ / ۸۲۶ از آقا حسین معرفی شده
است و لکن در پاورقی نوشته شده است که آیا این آقا حسین ،
خوانساری معروف است ، یا سید حسین خوانساری جد صاحب
روضات !؟ (فهرست هزار و پانصد نسخه خطی ص ۲۹۸)

گویا همان اشتباه سید صدر در تکملة امل الأمل که تألیفات
شاگرد محقق خوانساری را جزء تألیفات خود خوانساری

پنداشته است ، اینجا نیز تکرار شده است . پس به صرف استناد
به تکملة امل الأمل نمی توان حاشیه بر شرح لمعه برای آقا حسین
خوانساری اثبات کرد ، مگر اینکه دلیل دیگری بر استناد این
حاشیه داشته باشیم .

۶۸. حاشیه بر شرح مختصر الاصول عضدی

رساله ای مستقل به عنوان حاشیه ای بر شرح مختصر الاصول
عضدی از آثار آقا حسین خوانساری نیست . فرزند ایشان یعنی آقا
جمال خوانساری کتابی به عنوان حاشیه بر شرح مختصر
الاصول عضدی دارد که نسخه های خطی فراوانی از آن موجود
است و اگر طبع جدید بشود ، بیش از بیست جلد خواهد شد .

در این حاشیه آقا جمال بر شرح مختصر الاصول ، قسمتی از
حواشی آقا حسین خوانساری در مسأله جبر و اختیار موجود
است که به درخواست آقا جمال نوشته شده است . پس آقا حسین
به درخواست آقا جمال بر مسأله جبر و اختیار یا حسن و قبح
حاشیه ای و رساله ای در این موضوع نوشته است که آقا جمال آن
رساله را تماماً در حاشیه شرح مختصر الاصول گنجانده است .
اما این رساله در مسأله جبر و اختیار است که مستقلاً معرفی شد ،
و این قسمت از حاشیه آقا حسین در کتاب «الرسائل» از ص ۲۹۵
تا ۳۱۷ توسط کنگره به طبع رسیده است .

بنابر این آقا حسین رساله ای مستقل به عنوان حاشیه بر شرح
مختصر الاصول ندارد ، و لکن در کتاب فلاسفة الشيعة ، ص ۲۸۷ و
دائرة المعارف الاسلامية الكبرى ، ج ۱ ، ص ۳۲۹ این حاشیه را از آقا
حسین مستقلاً دانسته اند که اشتباه است .

بعید نیست که آقا حسین حاشیه بر شرح مختصر الاصول
داشته باشد ، چرا که شرح مختصر الاصول عضدی از کتب
درسی آن زمان بوده است ، کما اینکه خاتون آبادی در حدائق
المقربین تصریح دارد که من در نزد آقا حسین کتاب شرح مختصر
الاصول را خوانده ام . مع الوصف در کتب پیشینیان مثل جامع
الرواة و ریاض العلماء و روضات الجنات و ذریعه و ... از چنین
حاشیه ای نامی برده نشده است .

۶۹. حاشیه بر کافیه ابن حاجب

سید صدر در تکملة امل الأمل می نویسد : «له حواشی
علی ... وعلی کافية ابن حاجب ... ورسالة فی تواریخ وفيات

العلماء». محدث قمی به نقل از تکملة امل الامل همین حاشیه را در فوائد الرضویه ص ۱۵۳ ذکر کرده است، و نیز در ریحانه الادب ج ۵، ص ۲۴۱ ضمن تألیفات آقا حسین «شرح کافیة ابن حاجب» آمده است. در دائرة المعارف الاسلامیه الکبری ج ۱، ص ۳۲۹ در ضمن آثاری که منسوب به آقا حسین است، کتاب «شرح کافیة ابن حاجب» را نام می برد.

۷۱. حاشیه بر معالم

علامه تهرانی در ذریعه ج ۶، ص ۲۰۶ نوشته اند: «المعالم الذی هو مقدمة فی اصول الفقه، لکتاب معالم الدین ... تألیف الشیخ حسن بن زین الدین الشهید الثانی المتوفی ۱۰۱۱ ... الحاشیه علیه للمحقق الآقا حسین ... الخوانساری المتوفی ۱۰۹۸، ذکرت فی فهرست تصانیفه».

در کتب تراجم و کتابشناسی چنین حاشیه ای برای آقا حسین ذکر نکرده اند، و تنها شیخ آقا بزرگ در ذریعه این حاشیه بر معالم را به او نسبت داده است، و عجیب اینکه تهرانی متذکر شده که این حاشیه بر معالم در فهرست تصانیف آقا حسین ذکر شده است، و حال آنکه در هیچ منبعی چنین انتسابی نیامده است. اگر چه بعید نیست که آقا حسین حواشی بر معالم داشته باشد ولیکن در منابع دست اول شرح حال نگاری چنین انتسابی ثابت نشده است.

۷۲. حاشیه فی مسألة ذاتية الأوسط

در فهرست دانشگاه تهران ج ۱۶، ص ۴۳۰ مجموعه خطی به ش ۳/۷۰۱۶ (۴۳-۴۴) رساله ای به نام «حاشیه فی مسألة ذاتية الأوسط» معرفی کرده است. با دیدن نسخه خطی مشخص نمی شود که آیا این قسمتی از رسائل آقا حسین است، یا آنکه رساله ای مستقل در این موضوع است؟ ولیکن در کتب تراجم و کتابشناسی نیز چنین حاشیه ای ذکر نشده است.

۷۳. رساله اجماع

در فهرست نسخه های خطی دانشگاه تهران رساله ای در اجماع ضمن مجموعه خطی به ش ۹/۴۲۷۷ به آقا حسین خوانساری نسبت داده شده است. در کتب شرح حال و کتابشناسی از این رساله هیچ اطلاعی از این رساله نبود، ولیکن با فحص و تتبع فراوانی که در کتاب مشارق الشمس انجام دادی، مشخص شد که این رساله قسمتی از کتاب مشارق آقا حسین خوانساری است که در صفحه ۳۲۹ به بعد مشارق چاپ سنگی موجود است.

این قسمت از کتاب مشارق که به عنوان رساله در اجماع معرفی شده، در کتاب «الرسائل» از صفحه ۲۸۷ تا ۲۹۴ توسط کنگره محقق خوانساری به طبع رسیده است.

در دائرة المعارف الاسلامیه الکبری ج ۱، ص ۳۲۹ رساله ای را

اما با شواهد و قرآنی که موجود است آقا حسین حاشیه ای بر کافیة ابن حاجب ندارد. سید صدر در تکمله امل الامل از این حاشیه بر کافیة و رساله ای در تواریخ و فیات العلماء، نام می برد، و حال آنکه این کتاب ها از میرزا فخرالدین مشهدی است. منشأ اشتباه سید صدر و دیگران در این بوده است که صاحب روضات الجنات در شرح حال آقا حسین خوانساری، شاگردان خوانساری را با آثارشان نام می برد. یکی از شاگردان خوانساری میرزا فخرالدین مشهدی خراسانی است. سپس صاحب روضات تألیفات این شاگرد را ذکر می کند: «وله حاشیه علی ... و شرح علی رساله القوشجی فی الهیة و شرح علی کافیة ابن الحاجب بالفارسیة، وله رساله فی تواریخ وفاة العلماء ...». روضات الجنات ج ۲، ص ۳۵۴.

پس این تألیفات از آقا حسین خوانساری نیست؛ اگر چه بعید نیست که محقق خوانساری حاشیه ای بر کافیة داشته باشد و یا رساله ای در تاریخ وفات علما نوشته باشد.

۷۰. حاشیه بر کشکول شیخ بهائی

مجموعه خطی رضوی به ش ۵۷۹۴ که اکثر رسائل آقا حسین خوانساری در آن است، در آخر آن مجموعه، حاشیه ای بر قسمتی از کتاب کشکول شیخ بهائی آمده است و کاتب می نویسد: «نقلت من خطه دام ظلّه». سپس رساله را با این عبارات شروع می کند: «قال شیخنا البهائی فی الكشکول لَمَّا كانت المشاجرة بين الفلاسفة والمتكلمين في ان صدور العالم عن الواجب تعالی هل هو بالاختیار او بالايجاب ... فانه من خواص الكشکول انتهى كلامه (ره)». بعد از عبارت شیخ بهائی جواب این قسمت را ذکر می کند که: «واقول: الفلاسفة انما اثبتوا بما ذكره الشيخ من الدليل وهو الفرار عن التعطيل المحض ...».

به حتم این حاشیه مادامی که دلیل بر خلاف نداشته باشیم، از آقا حسین خوانساری است. این حاشیه در دیگر مجموعه های خطی که اکثر رسائل آقا حسین در آن است، موجود نیست، ولی نبودن در آن مجموعه های خطی دلیل بر عدم انتساب این حاشیه به محقق خوانساری نیست.

به عنوان «رسالة الاجماع» از آثار آقا حسین شمرده که اشتباه است.

۷۴. رسالة استصحاب (رسالة في تحقيق الاستصحاب)

در کتاب های شرح حال نگاری و کتابشناسی و ... هیچ اسمی از این رساله نیامده است. تنها در فهرست کتاب های خطی مجلس شورای اسلامی ج ۲۵، ص ۳۶۳ به شماره خطی ۷۳۷۷/۲ معرفی شده است. رساله استصحاب در این مجموعه خطی، بعد از رساله مقدمه واجب آقا حسین خوانساری آمده است.

رساله آغازش چنین است: «اعلم ان القوم ذكروا ان الاستصحاب حکم في زمان موجوده سابق عليه وهو ينقسم إلى قسمين».

با جستجویی که به عمل آمد، مشخص شد که این «استصحاب» رساله ای مستقل از آقا حسین نیست، بلکه قسمتی از کتاب مشارق الشمس صفحات ۷۶ و ۷۷ است.

این قسمت از کتاب مشارق که به عنوان استصحاب معرفی شد، در مجله فقه اهل بیت که ویژه کنگره محقق خوانساری است، درج خواهد شد.

۷۵. رساله کلی

در فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی ج ۲، ص ۲۶۸ رساله ای به نام الکلی ضمن مجموعه خطی به ش ۶۷۴ از رسائل آقا حسین خوانساری شمرده است. و در فهرست راهنما ج ۲، ص ۲۴۰ نیز در ضمن آثار آقا حسین خوانساری آمده است؛ حال آنکه این رساله از حسین بن محمد شریف خوانساری، نواده آقا رضی خوانساری است.

این رساله الکلی با رساله الظرف که از تالیفات حسین بن محمد شریف بن آقا رضی خوانساری است در ضمن کتاب «الرسائل» از ص ۳۵۵ تا ۳۶۶ توسط کنگره محقق خوانساری به طبع رسیده است.

۷۶. رساله ای در ارض مملوکه

در کتابخانه آستان قدس رضوی نسخه خطی به این عنوان: «رسالة در تحقيق مسألة إذا ضربت الأرض المملوكة بالعادة و اندرست آثارها» را از آقا حسین خوانساری شمرده شده است. قبل از شروع رساله، بالای صفحه نوشته شده که این رساله «عن تحقیقات مرحوم جنت مکان آخوند طلبه آقا حسین خوانساری» و در ابتدای این مجموعه خطی نوشته شده که: «این کتاب مشتمل است بر چند رساله است ... ۵۰. تحقیقات فقهیه آخوند

ملا حسین خوانساری». اوصافی که در ابتدای رساله و نیز در ابتدای مجموعه بود، مفهرس را به اشتباه انداخته و این رساله را از آقا حسین پنداشته است.

با تتبعی که صورت گرفت، مشخص شد این رساله از محقق کرکی است و نسخه های خطی فراوانی دارد، و در کتابخانه آیه الله مرعشی به ش ۴۹۲۳، ۱۴۰۹ به عنوان «الأرض المندرسه» و در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار) به ش ۲۲/۲۹۱۹ به عنوان «الأرض المخروبة بعد العمران» آمده است.

رجوع شود به فهرست مدرسه عالی شهید مطهری ج ۳، ص ۱۱۱. رساله فوق نیز در ضمن رسائل محقق کرکی به طبع رسیده است.

۷۷. رساله ای در اوزان و مقادیر

تنها کتوری در کشف الحجب این رساله را از آقا حسین پنداشته است: «رسالة في الأوزان للمولى الاجل الحسين بن جمال الدين محمد الخوانساري، المتوفى سنة احد وثلاثين ومائة والـ [۱۱۳۱ق]». کشف الحجب ص ۲۴۲.

در ذریعه به تبع کشف الحجب نیز آمده است: «میزان المقادیر للمولى آقا حسین بن جمال الدین محمد الخوانساری المتوفى سنة احدی وثلاثین ومائة والـ (۱۱۳۱). ذکره في کشف الحجب بعنوان الرسالة ...». ذریعه ج ۲۳، ص ۳۲۲.

همان بحث هایی که در مورد رساله حیات اموات و ... گذشت در این رساله هم مطرح است. یعنی اشتباه کتوری در وفات آقا حسین است و اشتباه آقا بزرگ در استناد کتاب به نوه آقا حسین است، که صحیح آن به این نحو است که وفات آقا حسین ۱۰۹۸ یا ۱۰۹۹ است و رساله اوزان و مقادیر به استناد کشف الحجب از آقا حسین صاحب مشارق است، نه از نوه آقا حسین.

با اوصافی که ذکر شد نه نسخه ای از حیات اموات به دست آمد و نه نسخه ای از اوزان و مقادیر. اگر نسخه خطی از آنان یافت می شد کار برای قضاوت آسان تر بود.

۷۸. رساله ای در توحید

در تذکره القبور ص ۵۵ از جمله تالیفات آقا حسین را «رساله ای در توحید» نام می برد. در هیچ یک از کتب تراجم و کتابشناسی از این رساله نام برده نشده است. احتمالاً یک

قسمت از کتب فلسفی و کلامی ایشان باشد، و یا رساله ای در دفع یکی از شبهات باشد که آقا حسین نوشته است، و یا اینکه یکی از «اجوبة المسائل الفقهیه و غیرها» باشد که مستقلاً به نام رساله ای در توحید نام برده است.

۷۹. رساله ای در حیات اموات

در کتب تراجم و کتابشناسی متقدم چنین رساله ای به نام آقا حسین خوانساری و یا دیگر علما ذکر نکرده اند. تنها کتوری در کتاب **کشف الحجب** ص ۲۷۹ این رساله را به آقا حسین خوانساری نسبت می دهد؛ بنگرید: «رسالة فی القول بحیوة الاموات للمولی الاجل الحسین بن جمال الدین محمد الخوانساری المتوفی سنه احد و ثلاثین و مائة و الف [م ۱۱۳۱ ق]».

علامه تهرانی به نقل از **کشف الحجب** این رساله را از آقا حسین ثانی یعنی آقا حسین فرزند آقا جمال خوانساری که او هم فرزند آقا حسین خوانساری صاحب مشارق است دانسته است. بنابراین تهرانی این رساله را از نوّه آقا حسین دانسته است، و منشأ اشتباه تهرانی در فریعه سال وفات آقا حسین است که کتوری در **کشف الحجب** آن را به فریعه چنین است: «حیة الاموات للآقا حسین بن جمال الدین محمد بن الآقا حسین الخوانساری المتوفی ۱۱۳۱ کذا وجدت فی بعض المجامیع». فریعه ج ۷، ص ۱۱۶. و مراد از بعض مجامیع، همان **کشف الحجب** ص ۲۷۹ است.

پس کتاب **حیات اموات** به استناد **کشف الحجب** از آقا حسین خوانساری صاحب مشارق است.

و اشتباه کتوری در **کشف الحجب** باعث شده که تهرانی را به اشتباه انداخته تصور کند که این رساله از نوّه آقا حسین است.

پس نتیجه می گیریم که وفات آقا حسین خوانساری ۱۱۳۱ قمری نیست و ۱۰۹۸ یا ۱۰۹۹ قمری است، و رساله فوق از آقا حسین صاحب مشارق است نه از نوّه آقا حسین.

۸۰. رساله ای در خمس

در **فهرست نسخه های خطی دانشگاه تهران**، نسخه ای در خمس را به آقا حسین نسبت می دهد، و حال آنکه در هیچ مأخذی چنین رساله ای از آقا حسین ذکر نشده است، و این نسخه خطی دانشگاه به ش ۱۸۰۱ در **فهرست دانشگاه ج ۸**، ص ۳۷۵ معرفی شده است. رساله خمس از آقا جمال خوانساری فرزند آقا حسین است. و این اشتباه **فهرست** به کتاب هایی چون **مقدمه ای بر فقه شیعه** ص ۲۵۴ و **دائرة المعارف الاسلامیه الکبری ج ۱**، ص ۳۲۹ راه یافته است.

رساله فوق ضمن رسائل آقا جمال خوانساری توسط کنگره محقق خوانساری به چاپ رسیده است.

۸۱. رساله امتناع احد التقیضین و وجوب الآخر

در **فهرست میکروفیلم های دانشگاه ج ۳**، ص ۲۵۶ مجموعه ای به ش ۶۴۶۳ که اصل آن در آستان قدس رضوی نگهداری می شود (**فهرست رضوی ج ۱۰**، ص ۸۰ به ش ۲۵۰) رساله امتناع احد التقیضین و وجوب الآخر را از آقا حسین دانسته شده است، و قبل از این رساله، رساله ارتضاع کفتی المیزان (از سبزواری و خوانساری) معرفی شده است. با دیدن اصل نسخه خطی و مطابقت با سایر تالیفات آقا حسین بهتر می توان درباره آن اظهار نظر کرد، ولی ظاهراً این رساله مستقل از خوانساری نیست، بلکه قسمتی از کتاب ایشان و یا رساله دیگر ایشان است که به اسامی دیگر ما ذکر کرده ایم.

۸۲. رساله فی تاریخ و فیات العلماء

سید صدر در **تکملة أمل الأمل** یکی از رساله های آقا حسین را «رساله فی تواریخ و فیات العلماء» ذکر کرده است، و نیز تهرانی در **مصفی المقال** ص ۱۵۵ این رساله را از خوانساری شمرده و سپس آن را رد کرده است و حق هم با شیخ آقا بزرگ است. چرا که در **روضات الجنات ج ۲**، ص ۳۵۴ اسامی شاگردان آقا حسین را نام می برد با تألیفات آنان، سپس تألیفات میرزا فخرالدین مشهدی را ذکر می کند: «له حاشیة علی شرح اللمعة، رساله فی تفسیر سورة الحمد، و شرح علی رساله القوشجی فی الهیئة، و شرح علی کافیه ابن الحاجب بالفارسیة، وله رساله فی تواریخ و فیات العلماء». بعضی تصور کرده اند که اینها از تألیفات آقا حسین است. علامه تهرانی در **مصفی المقال** می نویسد: «رساله فی تاریخ و فیات العلماء للمحقق ... الخوانساری المتوفی او آخر ۱۰۹۹، کذا حکاه المولی علی الکنی عن بعض معاصریه فیما الحقه بأخر کتابه (توضیح المقال) فی طبعه الثانی. و مراده بعض المعاصرین هو شیخنا العلامة النوری، الذی استدرک علیه بجملة ممن فاته من المصنفین. و أنا ما رأیت الرسالة ولا رأیت ذکرها فی تصانیفه من أحد من مترجمیه. نعم فی الروضات فی ترجمة الآقا حسین ذکر تلامیذه، و منهم المیرزا فخرالدین المشهدی الآتی، و ذکر تصانیف المیرزا فخرالدین، و منها رساله فی تاریخ

وفیات العلماء». مصفی المقال، ص ۱۵۵.

بنابر این رساله مذکور از میرزا فخرالدین مشهدی است، نه از آقا حسین خوانساری. محدث قمی نیز در فوائد الرضویه ص ۱۵۳ به نقل از تکملة امل الأصل این رساله را از آقا حسین شمرده است که اشتباه است.

این عبارات روضات باعث شده است که تصور شود این آثار از آقا حسین خوانساری است.

۸۴. رساله های متفرقه = شبهات گوناگون و جواب آن

از آن جا که آقا حسین خوانساری رساله های گوناگونی در دفع شبهات داشته است و مؤلفان کتب تراجم به جهت اختصار به کلی گویی اکتفا کرده اند و نام تک آنان را نبرده اند، لذا در ذریعه، ج ۱۰، ص ۲۵۴ کتابی با عنوان «الرسائل الکثیرة فی دفع بعض الشکوک مثل شبهة الايمان والكفر و شبهة الاستلزام و شبهة الطفرة لآقا حسین ... ذکر ت فی ترجمته و رأیت بعضها» آمده است.

و نیز در ذریعه ج ۱۳، ص ۲۴ «الشبهات المتفرقة العديدة و جواباتها للمحقق الآقا حسین ... ذکره فی ریاض العلماء فی عداد تصانیفه» ذکر شده است.

همان طور که ملاحظه شد اینها عنوان های کلی است از رسائل آقا حسین، نه اینکه کتاب و رساله مستقلی غیر از آن رسائل باشد.

سید محسن امین در اعیان الشیعه به این نکته توجه داشته است: «رساله فی دفع شبهات متفرقة و هی شبهة الايمان و الکفره و شبهة الاستلزام، و شبهة الطفرة و غیر ذلک. لکن مرآن شبهتی الاستلزام و الطفرة فی کل منهما رساله مستقلة». اعیان الشیعه ج ۶، ص ۱۵۰.

۸۴. شرح هیئت فارسی قوشچی

میرزا محمد علی مدرس در ریحانة الادب، ج ۵، ص ۲۴۲ در ضمن آثار آقا حسین می نویسد: «شرح کافیة ابن حاجب، شرح هیئت فارسی قوشچی و ...».

به تبع ریحانة الادب، در کتاب دائرة المعارف الاسلامیة الکبری ج ۱، ص ۳۲۹، ضمن آثاری که به آقا حسین نسبت داده می شود: «شرح الهیئة للقوشچی» ذکر شده است. مشخص نیست که ریحانة الادب از چه منبعی این کتاب را ذکر می کند، ولی محتمل است که منبع او شرح حال میرزا فخرالدین مشهدی خراسانی باشد در روضات الجنات در ضمن شاگردان آقا حسین خوانساری نوشته شده است و از جمله تألیفات میرزا فخرالدین مشهدی «شرح علی رساله القوشچی فی الهیئة و شرح علی کافیة ابن الحاجب بالفارسیة» است. روضات الجنات ج ۲، ص ۳۵۴.

۸۵. شبهة جذر اصم

در بعضی از فهارس نسخه های خطی، رساله هایی از شبهة جذر اصم معرفی شده و بعضاً منسوب به آقا حسین خوانساری است، ولیکن آقا حسین خوانساری رساله ای مستقل در موضوع شبهة جذر اصم تألیف نکرده است، بلکه در حواشی آقا حسین بر حاشیه قدیم دوانی مفصلاً این موضوع را پی گیری کرده است و کلمات دوانی و دشتکی و خفری و ... را نقد و بررسی کرده است. لذا تصور شده است که آقا حسین رساله ای مستقل در این موضوع نوشته است.

حاشیه خوانساری بر حاشیه قدیم دوانی نسخه های فراوانی دارد، ولیکن تاکنون این حاشیه به طبع نرسیده است. خوشبختانه این قسمت از حاشیه خوانساری که در موضوع شبهة جذر اصم است در مجله خردنامه صدرا، ش ۱۰، ص ۷۷ تا ۸۹ تصحیح انتقادی شده و به طبع رسیده است.

این شبهه بسیار مورد نظر محقق خوانساری بوده است، لذا نسخه ای در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران که فیلم آن به ش ۲۵۷۶ است و بعضی از رساله های شبهة جذر اصم را داراست، بعد از شبهة جذر اصم خفری، آقا حسین خوانساری با خط خود می نویسد: «... قد أتفقت مباحثة هذه الحاشیة الجليلة الجلالیة ... مع الولد الأعز الفاضل العالم ... میرزا محسن لازل موقفاً ... مباحثه بحث و تدقیق و کشف و تحقیق قد کشف غطاء الخفاء عن وجوه مخدرات أفكارها ... و کتب هذه الأحرف بیده الجانیة الفانیة ... ابن جمال الدین حسین الخوانساری ...». در حاشیه نسخه خطی نوشته شده است: «خط آقا حسین خوانساری طاب ثراه» است.

۸۶. کلثوم ننه (عقائد النساء)

برای اولین بار در کتاب روضات الجنات، کتاب کلثوم ننه از آقا حسین یا از آقا جمال شمرده شده است، یعنی تا قبل از صاحب روضات در هیچ منبعی انتساب کتاب کلثوم ننه مطرح نشده است. در روضات چنین آمده است: «... و ممأ قد ینسب لیه [آقا حسین خوانساری] أم الی ولده الآقا جمال الدین کتاب

الهزل الفارسی المعروف بـ «كلثوم ننه» المكتوب علي حذو خلافيات الفقهاء في جملة من مراسم الاجامرة والنسوان علي حسب ما فرض استنباطه لاربع من قدماء علمائهن من تراجمه وحى الشيطان، ولم يبعد ذلك أيضاً، وخصوصاً من لطائف طبع ولده المشهور هذا». **روضات الجنات**، ج ۲، ص ۳۵۷.

توضیح بیشتر در ارتباط با کتاب كلثوم ننه در تألیفات آقا جمال خواهد آمد، و نیز رجوع کنید به مقاله «گزارشی از عقاید النساء» ص ۲۷ که در همین شماره مجله **آینه پژوهش** نوشته شده است.

در **ذریعه**، ج ۱۵، ص ۲۸۶ آمده است: «عقائد النساء للمیرزا اشرف، آخری للآقا حسین الخوانساری یأتی به عنوان «كلثوم ننه». نسبت به آقا حسین در اینجا ذریعه اشتباه چاپی است، چون در **ذریعه** که به عنوان كلثوم ننه مطرح شده است آن را از آقا جمال شمرده است، **ذریعه**، ج ۱۸، ص ۱۱۲.

۸۷. معالم الفقه

در کتب تراجم و کتابشناسی چنین اثری از آقا حسین نام برده نشده است. تنها شیخ آقا بزرگ تهرانی به نقل از فهرس دارالکتب قاهره در **ذریعه** می آورد. بنگرید: «معالم الفقه للمحقق الآقا حسین... الخوانساری يوجد مع مشارق الشموس له في دارالکتب القاهرة، كما في فهرسها ج ۱، من النحل الاسلامية». **ذریعه** ج ۲۱، ص ۲۰۱.

۸۸. منهج السالکین و وسیلة نجاة الهالکین

در هیچ کتابی از کتب تراجم و کتابشناسی چنین کتابی را از آقا حسین نام نبرده اند، و علت اصلی آن این است که این کتاب از تألیفات آقا حسین نیست، بلکه تقریرات اخلاقی او است.

مؤلف در مقدمه کتاب خود تصریح می کند اینها تقریرات آقا حسین خوانساری است. بنگرید: «أما بعد فهذه اسرار خفیة وحقایق مخفیة حقیقها لی المولی الاعظم، والحبر المعظم، قدوة العلماء الراسخین، واسوة الحكماء المتألهین، استاد الكل في الكل، آقا حسین خوانساری ادام الله فضله العالی ما تعاقب الايام واللیالی. قد اوضح في بیانها وبالغ في تحقیقها، وزدت فیها ما یناسبها من الآیات والاحادیث... وسمیتها منهج السالکین و وسیلة نجاة الهالکین». نسخه خطی کتابخانه آیه الله مرعشی به ش ۱۵۲۸، برگ اول.

این کتاب در هفت باب با قطعه ای از نثر و شعر فارسی است:

باب ۱. فی مراتب السلوک؛ باب ۲. فی صفات السالک؛

باب ۳. فی مذمة الدنيا واهلها؛ باب ۴. فی فضل العلم ووجوبه؛ باب ۵. فی وجوب الکسب وفضله؛ باب ۶. فی احوال الانسان؛ باب ۷. فی اسرار العبادات. رجوع شود به فهرست مرعشی ج ۴، ص ۳۳۰.

کتاب فوق چندین نسخه دارد که با همدیگر متفاوت است؛ بدین معنا که بعضی از نسخ آن دو برابر دیگری است و باید تحقیق شود و مؤلف آن مشخص شود و سپس به زیور طبع آراسته گردد.

۸۹-۹۱. مائده سماویه - ترجمه کتاب نهج الحق - حاشیه بر شرح

حکمة العین

در کتاب **دائرة المعارف الاسلامية الکبری** ج ۱، ص ۳۲۹ ضمن آثاری که به آقا حسین خوانساری نسبت داده می شود، آمده است: «الأثار التي تنسب إليه: المائدة السليمانية بالفارسية، ألفها للشاه اسماعيل الصفوی في الاطعمة والاشربة».

کتاب **مائده سماویه** یا **مائده سلیمانیه** قطعاً از آثار آقا رضی خوانساری فرزند آقا حسین خوانساری است که توسط کنگره محقق خوانساری به طبع رسیده است. معرفی تفصیلی این نسخه در آثار آقا رضی خواهد آمد. هیچ کس تاکنون این را به آقا حسین نسبت نداده است و همه به اتفاق قائل هستند که از آثار آقا رضی است.

و نیز در کتاب **دائرة المعارف الاسلامية الکبری** ج ۱، ص ۳۲۹، دو کتاب دیگر از آثار آقا رضی به آقا حسین نسبت داده می شود: ۱. ترجمه کتاب **نهج الحق للعلامة الحلبي** بالفارسیه ترجمه للشاه سلیمان الصفوی؛ ۲. حاشیه علی شرح **حکمة العین**.

توضیحات بیشتر درباره کتاب **مائده سماویه** و ترجمه **نهج الحق** و حاشیه بر شرح **حکمة العین** که هر سه از آثار آقا رضی است و در هیچ کتابی نسبت به آقا حسین داده نشده است، در کتابشناسی آقا رضی خواهد آمد.

در کتاب **فلاسفة الشیعه** ص ۲۸۷ نیز از آثار آقا حسین کتاب «حاشیه علی شرح **حکمة العین**» نام برده است که اشتباه است. در **ذریعه** ج ۶، ص ۱۲۱ و ج ۱۳، ص ۲۱۳ حاشیه ای از آقا جمال بر شرح **حکمة العین** معرفی می کند، و لکن اسمی از حاشیه آقا حسین به میان نیامده است.